

Univerzita Hradec Králové
Pedagogická fakulta
Katedra českého jazyka a literatury

Vybrané aspekty každodenního života ženy

Diplomová práce

Autor:	Bc. Anežka Tomášová
Studijní program:	Učitelství pro střední školy
Studijní obor:	Učitelství pro střední školy – český jazyk a literatura Učitelství pro střední školy – dějepis
Vedoucí práce:	doc. PaedDr. Alena Zachová, CSc.
Oponent práce:	doc. PaedDr. Božena Plánská, CSc.

Zadání diplomové práce

Autor:	Anežka Tomášová
Studium:	P16P0834
Studijní program:	N7504 Učitelství pro střední školy
Studijní obor:	Učitelství pro střední školy - český jazyk a literatura, Učitelství pro střední školy - dějepis
Název diplomové práce:	Vybrané aspekty každodenního života ženy
Název diplomové práce AJ:	Selected aspects of the daily life of woman

Cíl, metody, literatura, předpoklady:

Studie se věnuje vybraným aspektům každodenního života ženy od 2. pol. 19. století do 1. pol. 20. století. Zkoumá zobrazení těchto aspektů v beletrii ženských autorek a porovnává s historickou realitou.

LENDEROVÁ, Milena. Žena v českých zemích od středověku do 20. století. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2009. LENDEROVÁ, Milena. K hříchu i k modlitbě: žena v minulém století. Praha: Mladá fronta, 1999. BAHENSKÁ, Marie, Libuše HEČZKOVÁ a Dana MUSILOVÁ. Ženy na stráž!: české feministické myšlení 19. a 20. století. Praha: Masarykův ústav, 2010. MOCNÁ, Dagmar. Červená knihovna: studie kulturně a literárně historická: pohled do dějin pokleslého žánru. Praha: Paseka, 1996. VOŠAHLÍKOVÁ, Pavla. Jak se žilo za časů Františka Josefa I. Praha: Svoboda, 1996.

Garantující pracoviště: Katedra českého jazyka a literatury,
Pedagogická fakulta

Vedoucí práce: doc. PaedDr. Alena Zachová, CSc.

Oponent: doc. PaedDr. Božena Plánská, CSc.

Datum zadání závěrečné práce: 16.11.2016

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracovala samostatně pod vedením vedoucí práce a uvedla jsem všechny použité prameny a literaturu.

V Hradci Králové dne.....

.....

Anežka Tomášová

Poděkování

Děkuji vedoucí práce doc. PaedDr. Aleně Zachové, CSc., za připomínky a cenné rady. Rodině a přátelům děkuji za podporu během celého studia.

Anotace

TOMÁŠOVÁ, Anežka. *Vybrané aspekty každodenního života ženy*. Hradec Králové: Pedagogická fakulta Univerzity Hradec Králové, 2018. 60 s. Diplomová práce.

Diplomová práce se zabývá vybranými aspekty každodenního života ženy od 2. poloviny 19. století do 1. poloviny 20. století. Zkoumá zobrazení těchto aspektů v dobové tvorbě ženských autorek a porovnává s poznatky současné historické vědy o tomto období, tedy s odbornou literaturou. Jednotlivé kapitoly nesou název podle třech aspektů, kterým se práce věnuje: dívčí vzdělávání a možnosti uplatnění na trhu práce, dospívání jako příprava na sňatek a smrt v rodině. Práce také zprostředkovává základní informace o autorkách děl, které nejsou běžně známé. Stěžejní byla díla Boženy Vikové-Kunětické, Anny Lauermannové-Mikschové (pseudonym Felix Téver) a Věnceslavy Lužické. Cílem této práce je čtenáře seznámit s každodenním životem ženy v tomto období prostřednictvím komparace umělecké a odborné literatury.

Klíčová slova: každodennost, ženy, 19. století

Annotation

TOMÁŠOVÁ, Anežka. *Selected aspects of the daily life of woman*. Hradec Králové: Faculty of Education, University of Hradec Králové, 2018, 60 pp. Diploma Thesis.

The Diploma thesis deals with the chosen aspects of the everyday life of woman from the second half of the nineteenth century till the first half of the twentieth century. It studies the depiction of these aspects in the period work of women authors and compares the findings of the contemporary history about this period. Individual chapters are entitled according to the three aspects this thesis deal with: education of women pupils, possibilities of the employment, period of adolescence as a preparation for married life and the death in the family. The thesis also mediates the basic information about the works of less known women authors. Crucial works are works by Božena Viková-Kunětická, Anna Lauermannová-Mikschová (pseudonym Felix Téver) and Věnceslava Lužická. The aim of this thesis is to provide the reader with knowledge of the everyday life of a woman in this time period via comparison of artistic and scientific literature.

Keywords: everydayness, women, 19th century

Obsah

Úvod.....	8
1 Dívčí vzdělávání a možnosti uplatnění na trhu práce.....	10
1.1 Vzdělávání žen v 19. století pohledem odborné literatury	12
1.2 Reflexe dívčího vzdělávání v pamětech Marie Strettiové a Věnceslavy Lužické.....	16
1.3 Dívčí vzdělávání v beletrii.....	19
2 Dospívání jako příprava na sňatek	22
2.1 Reflexe dospívání jako přípravy na sňatek v odborné literatuře a v dobových pamětech	22
2.2 Období přípravy na sňatek v životě ženy zobrazené v umělecké literatuře	27
3 Smrt v rodině.....	34
3.1 Smrt v odborné literatuře a dobových denících	34
3.2 Dětská úmrtnost.....	38
3.3 Vnímání smrti v současnosti.....	40
3.4 Postavení vdov ve společnosti v umělecké literatuře	41
3.5 Motiv smrti v beletrii.....	45
4 Základní informace o spisovatelkách	49
Závěr.....	53
Seznam použité literatury	56
Primární literatura.....	56
Sekundární literatura.....	58

Úvod

Tato práce se věnuje vybraným aspektům každodenního života ženy v období od 2. poloviny 19. století do 1. poloviny 20. století. Samozřejmě že se jedná o rámcové vymezení. Mohli bychom nadneseně říci, že právě pro ženy bylo toto období převratné, neboť získaly povolení studovat na univerzitách či volební právo. Práce se věnuje období, kdy docházelo k modernizačním procesům, kam řadíme industrializaci, demokratizaci, sekularizaci, byrokratizaci a urbanizaci. U dějin každodennosti jsou mezníky hospodářské a politické spíše okrajové. Důraz je kladen na události v bezprostředním okolí ženy. Tam můžeme zařadit například začátek školní docházky, první ples, námluvy, sňatek, nástup do zaměstnání, nemoc či smrt rodinného příslušníka. Právě o významnosti těchto okamžiků života ženy se můžeme přesvědčit v tzv. ego-dokumentech (např. deníky, korespondence a memoáry)¹². Ke zdrojům poznání můžeme zařadit paměti významných osobností kulturního života, dobový tisk i fotografie, předměty denní potřeby či vybavení domů. Je ale nutné k nim přistupovat obezřetně a kriticky. Studie se věnuje především třem aspektům: dívčímu vzdělávání a možnosti uplatnění na trhu práce (propojení s tzv. ženskou otázkou), dospívání jako příprava na sňatek (společnost vnímala hlavní poslání ženy – manželka a matka) a smrti v rodině. Práce zkoumá zobrazení těchto období z hlediska literární tvorby ženských autorek v daném časovém rozmezí.

Studie je rozdělena do několika kapitol a podkapitol. Pro svoji práci jsem si vybrala autorky Boženu Vikovou-Kunětickou, Věnceslavu Lužickou, Marii Červinkovou-Riegrovou, Annou Lauermannovou-Mikschovou, Boženu Benešovou, Terézu Novákovou a Marii Strettiovou. Tedy ženy náležící k elitě vlastenecké společnosti a aktivní účastnice společenského života, tehdejší společností považovány v některých ohledech za příliš pokrokové. Za hlavní metodu práce považuji komparaci. V jednotlivých kapitolách je popsán vybraný aspekt života ženy a porovnán s tvorbou autorek. V tom také spočívá největší riziko tohoto výzkumu. O každodenním životě se často dozvídáme z pamětí jednotlivých autorek, které mohou být často sepsány spíše jako literární dílo než jako objektivní záznam tehdejší situace. Věnceslava Lužická v úvodu svých pamětí poukazuje na tuto problematiku: „*Fantasie prý jej (spisovatele) obvykle zavádí a svádí, aby i při tom básnil a tvořil a čtenářům*

¹ LENDEROVÁ, Milena. *A ptáš se, knížko má--: ženské deníky 19. století*. Praha: Triton, 2008, str. 16.

² Srov. BAHENSKÁ, Marie, Libuše HECZKOVÁ a Dana MUSILOVÁ. *Nezbytná, osvobozující, pomlouvaná: o ženské práci*. České Budějovice: Nakladatelství a vydavatelství Veduta, 2017, str. 12.

*ryzí pravdu nepoví. Životopisná kniha není zpovědnicí, (...) ale pouze líčením mohutných dojmů, jakých jsme jeden každý prožil a procítil, slovem jest to život člověka (...).*³ Svoji knihu vzpomínek věnovala svým dětem. Další autorka pamětí, z kterých jsem čerpala, Marie Strettiová své vzpomínky zaznamenala pro své vnučky. Cílem této práce je čtenáře seznámit s každodenním životem ženy v tomto období prostřednictvím komparace umělecké a odborné literatury.

V posledních desetiletích zájem o dějiny každodennosti žen rostl. Za nejznámější autorku věnující se tomuto tématu můžeme označit Milenu Lenderovou. Ucelený přehled o životě v 19. století jsem získala z monografie *Z dějin české každodennosti* od autorského kolektivu Lenderová, Jiránek, Macková a knihy *Jak se žilo za časů Františka Josefa I.* autorky Pavly Vošahlíkové.

³ LUŽICKÁ, Věnceslava. *Z mých pamětí*. Mladá Boleslav: Karel Vačlena, 1929, str. 5.

1 Dívčí vzdělávání a možnosti uplatnění na trhu práce

Tématem této práce je zobrazení každodennosti v literární tvorbě ženských autorek. Na začátku bych ale ráda zmínila i dva autory, kteří zachycovali každodenní život v Praze, Jana Nerudu a Ignáta Herrmanna. Všeobecně známé *Povídky malostranské* vykreslující obraz života na Malé Straně, jak si jej Neruda pamatoval. Cenným zdrojem poznání života Pražanů je čtyřsvazkový soubor vzpomínek *Před padesáti lety*, dále můžeme zmínit román *Otec Kondelík a ženich Vejvara*, který zachycuje tehdejší námluvy a sňatek, k tomu se ale dostaneme až v další kapitole. Z pozdější doby můžeme zmínit například *Sňatky z rozumu* Vladimíra Neffa. O problematičnosti postavení žen ve společnosti se vyjadřuje například text *Škodlivé směry* z roku 1859 od Jana Nerudy⁴. Nastiňuje tam dobové názory společnosti i své vlastní. Zaměřila jsem se na druhý oddíl textu, kde píše, že literatura by mohla pomoci poukázat na příčiny života v chudobě a zabránit, aby chudí „ku scestí nezboudili“. Z dnešního pohledu bychom to mohli pojmenovat jako prevenci kriminality. Avšak v povídkách by bylo nutné nejen vylíčit návod k nápravě, ale i chyby chudých, což by společnost označila za nemravné. V témže oddílu textu nalezneme tvrzení, že nejvíce trpí chudobou slabé ženské pohlaví. Z dnešního pohledu tzv. gender studies se autor dopustil chyby, když ženské pohlaví označil za slabší.

Pro jasnější porozumění přikládám vysvětlení pojmu gender: „*Kategorie gender je sociálním a kulturním vymezením pohlaví, systémem rolí přisouzených jedině určitému pohlaví ve společnosti, je tzv. „sociálním pohlavím“. Zatímco pohlaví je biologický termín, gender pojem psychologicko-kulturní, používaný pro skupiny vlastností a chování formované kulturou a spojené s obrazem muže a ženy. Česká společnost prošla v průběhu dlouhého 19. století podstatnými změnami. Měnil se obraz muže i ženy, kulturní a sociální vymezení pohlaví, gender. Především obecně vymezené a přijímané „ženské vlastnosti“ se pomalu dostávaly do konfliktu s novou realitou.*“⁵

Autorovy názory ale nesmíme posuzovat dnešní optikou, označení slabé pohlaví nelze považovat za urážku. V zásadě se zde žen zastává a kritizuje pokrytectví tehdejší společnosti, která nepojmenovává situaci pravými jmény. Autor zde zmiňuje nerovnost vzdělání mužů a žen, které též souvisí s materiálním zajištěním. Dokonce poznamenává, že hovořit o problematice vzdělávání žen je „za nemravnost považováno, jako v společnostech člověk

⁴ NERUDA, Jan. *Škodlivé směry*. Praha, 1859.

⁵ LENDEROVÁ, Milena. *A ptáš se, knížko má--: ženské deníky 19. století*. Praha: Triton, 2008, str. 247.

hrubiánem nebo alespoň podivínem sluje, který s dívkami bez hloupých poklon, nenuceně a přímo mluví“⁶ Zabývá se tedy též problematikou, kterou označujeme jako tzv. ženská otázka. Ženská otázka, tedy zjednodušeně chápat jako možnost materiálního sebezabezpečení nevdaných žen, především ze středních měšťanských vrstev. Právě vzdělání bylo branou pro získání dobrého místa na trhu práce.

⁶ NERUDA, Jan. *Škodlivé směry*. Praha: 1859.

1.1 Vzdělávání žen v 19. století pohledem odborné literatury

Během 19. století převládal názor, že žena by měla umět číst, psát a počítat, ostatní bylo považováno za nenormální. Žena dle dobového přesvědčení patřila do domácnosti, tedy do soukromé sféry a muž do sféry veřejné, jejich role byly striktně odděleny. K částečné změně docházelo během „národního obrození“, kdy si čeští buditelé uvědomili, že je nutné vychovat novou generaci českých vlastenců, a tuto roli měla mít žena (matka, vychovatelka), která se bude orientovat alespoň v základech zeměpisu, historie, botaniky, zoologie a bude dobře ovládat češtinu⁷.

Průkopnicí pořádání kurzů pro dívky byla Magdalena Dobromila Rettigová, ta však upřednostňovala pouze přípravu dívky na roli matky a hospodyně zahrnující vaření, ruční práce, výlety s kulturním programem a výchovu k vlastenectví. Což plně odpovídalo požadavkům tehdejší společnosti, proto se nesetkala s odsouzením jako její následovnice. Zatímco v domácnostech Staňkových a Fričových se konaly naučné přednášky pro ženy. O vlasteneckém kroužku dívek u Johanny Fričové se zmiňuje i Marie Strettiová⁸. Mezi účastnice patřila Bohuslava Rajská, přítelkyně Boženy Němcové, horlivá vlastenka a učitelka, která ale později dala přednost manželství s Františkem Ladislavem Čelakovským před vlastními ambicemi, neboť byla přesvědčená, že právě péčí o něj a jeho děti nejvíce prospěje národu⁹. Mezi žádoucí aktivity žen patřila dobročinná činnost, péče o sirotky, sociálně slabé rodiny apod. Tyto aktivity společně se vzdělávací a kulturní činností se staly později náplní mnohých ženských spolků.

Ve čtyřicátých letech 19. století byla Karlem Slavojem Amerlingem dokonce založena škola Budeč s dívčím oddělením, brzy však projekt zkrachoval. Vliv na změnu postavení žen v prostředí středních vrstev měly i demografické změny po prusko-rakouské válce, ženy chtěly vlastní profesi i příjem.¹⁰ Od sedmdesátých let se setkáváme s ošetrovatelskými kurzy zakončené zkouškou. Tzv. průmyslové vychování žen prosazovala Věnceslava Lužická. Citujme úryvky jejího textu *Žena ve svém povolání* z roku 1872: „*Průmyslové vychování však zabezpečilo by ženštině neprovdané samostatnou neodvislost, zbavilo by ji snižující poroby*

⁷ LENDEROVÁ, Milena, Tomáš JIRÁNEK a Marie MACKOVÁ. *Z dějin české každodennosti: život v 19. století*. Praha: Karolinum, 2009, str. 206.

⁸ STRETTIOVÁ, Marie. *O starých časech a dobrých lidech vypravuje svým vnučkám Marie Strettiová*. Praha: F. Topič, 1940, str. 68.

⁹ BAHENSKÁ, Marie, Libuše HECZKOVÁ a Dana MUSILOVÁ. *Ženy na stráž!: české feministické myšlení 19. a 20. století*. Praha: Masarykův ústav, 2010, str. 218.

¹⁰ LENDEROVÁ, Milena. *A ptáš se, knížko má--: ženské deníky 19. století*. Praha: Triton, 2008, str. 252.

*a pojistilo by jí stálý a vlastní domov. (...) A proto nesmí společnost jen ustavičně volati, aby žena plnila povinnosti svého povolání ženského, když nemůže všechněm ženám zbudovati domácnost a jisté postavení v rodině. (...) Práce výdělková nesmí ale vyháněti ženu z ochranného útulku domácího a rodinného.*¹¹ Marie Riegrová společně s Lužickou zařídily odbor pro „rytečky, xylografky či pletení košíků“, později i malbu na porcelán v průmyslové škole Spolku sv. Ludmily, škola ale brzy zanikla.¹² Lužická vzpomíná, že v Praze bylo vyučování ručních prací nepovinné, chudé dívky často z nedostatku peněz či času tyto hodiny nenavštěvovaly. Právě škola Spolku sv. Ludmily, kterou vedla vdova, poskytovala zdarma vzdělání v tomto směru, šití na stroji i v ruce.¹³ Spolek též zmapoval stav industriálního vyučování na dívčích školách a navrhl možnosti zlepšení. Poukazovali nejen na špatný způsob výuky, ale i havarijní stav budov, nízký plat učitelek a nedostatek dohledu nad školním vyučováním.

Možnost vzdělání bohatých dívek nabízely klášterní školy a soukromé penzionáty především v zahraničí. Zmapovat jejich množství, oblibu a úroveň vzdělávání není v možnostech této práce, avšak uvedme alespoň několik příkladů z pražského prostředí. Strettiová zmiňuje dívčí pensionát sester Voglových v Měšťanské besedě, známý především v šedesátých a sedmdesátých letech. Dále pak píše o klavírní škole, jejíž navštěvování patřilo k dobovým zvyklostem.¹⁴ Její teta například chodila do školy k Bohuslavě Rajské, ručním pracím a kreslení se učila „u Uršulinek“. Do šití chodila k Bořickým, vaření se učila u Křižovníků.¹⁵ Tehýně Strettiové byla spolužačka Elišky Krásnohorské v ústavu Antonína Svobody. Zajímavé je, že chodila do tělocviku k Malypetrovi. Absolvovala Jiráňkovu klavírní školu společně s dcerou Františka Škroupa Boženou.¹⁶ Zajímavou sondou dívčího vzdělávání počátku 20. století v Hradci Králové je kniha *Cesta dívek za vzděláním*. Pozor však na pojmy, v Hradci Králové existoval dívčí penzionát, který však zajišťoval ubytování studentek lycea.¹⁷ Náplň dívčího vyučování v penzionátu ilustruje dobový inzerát: „malba, hudba, různé jazyky, veškeré ruční práce atd. Přísný dozor. Dobrá připravovaná a výživná jídla.“¹⁸

¹¹ LUŽICKÁ, Věnceslava. *Žena ve svém povolání*. V Praze: V. Lužická, 1872.

¹² LUŽICKÁ, Věnceslava. *Z mých pamětí*. Mladá Boleslav: Karel Vačlena, 1929, str. 224.

¹³ Tamtéž: str. 218.

¹⁴ STRETTIOVÁ, Marie. *O starých časech a dobrých lidech vypravuje svým vnučkám Marie Strettiová*. Praha: F. Topič, 1940, str. 78.

¹⁵ Tamtéž, str. 48.

¹⁶ Tamtéž, str. 121.

¹⁷ KORITENSKÁ, Pavla. *Cesta dívek za vzděláním: dívčí školství v Hradci Králové a okolí od konce 60. let 19. století do 1. poloviny 20. století*. Hradec Králové: Muzeum východních Čech v Hradci Králové, 2013, str. 119.

¹⁸ VOŠAHLÍKOVÁ, Pavla. *Jak se žilo za časů Františka Josefa I*. Praha: Svoboda, 1996, str. 169.

Osud nemajetných neprovdaných žen byl velmi těžký, obvykle žily u příbuzných, kde vykonávaly práce vychovatelek či služebných. „*Umřel-li otec, vyhledali se příbuzní, kde bylo třeba hospodyně a jiné zástupkyně domácí paní, aby taková neprovdaná dcera našla nový domov a výživu. Nebylo-li příbuzných, kteří by se ujali osiřelé, neprovdané ženy, vynášlo se nějaké místo u cizích, kde našla zaměstnání. Býval to někdy trpký osud, neboť nepoštěstilo se pokaždé, aby se jí otevřely brány domova nového, kde mohla důstojně a nerušeně žít.*“¹⁹

Celkově bychom mohli vymezit tři okruhy účelu vzdělání žen – příprava na vlastní profesi (průmyslové a odborné školy, učitelské ústavy), na tradiční roli ženy (kuchařské a hospodyňské školy) a přístup k dalšímu studiu (gymnázia).

Jan Neruda popisuje dívčí vzdělání ve své době takto: „*vyznamenává se hlavně tím, že buď nedohání, buď přehání, málokdy zcela přiměřené jest*“. Pokud porovnáme rok napsání tohoto tvrzení a vznik například prvního dívčího gymnázia Minerva, tušíme, jak složitou cestou se řešil požadavek na vyšší vzdělání žen. V šedesátých letech 19. století vznikla Vyšší dívčí škola, kde učila například dcera K. J. Erbena²⁰, první dívčí průmyslová škola a Ústav pro vzdělání učitelek. Později následovaly školy obchodní a průmyslové a ošetrovatelské kurzy. Výdělečně činné ženy byly nejčastěji švadlenami, modistkami, obchodnicemi a učitelkami²¹, které mohly od roku 1869 učit na dívčích školách a v nižších třídách smíšených a chlapeckých škol. Na tzv. Pražském pedagogiu mohly od roku 1870 získat maturitní zkoušku. Samozřejmě existovaly i klášterní učitelské ústavy, např. v Kutné Hoře²². Tam získala vzdělání matka Věnceslavy Lužické, vyprávěla o něm s nadšením, učila se tam zpěvu, hře na klavír i varhany a vyšívání.²³

Byly to právě učitelky, které tvořily vzdělanou skupinu ženské společnosti, dokázaly se spojovat ve spolky a bojovat společně za tzv. ženskou otázku. Učitelská a vychovatelská práce patřila mezi společnosti respektovanou profesi pro ženu. Ženská pracovní síla byla pro zaměstnavatele ekonomicky výhodná, neboť byla levnější než mužská. Do určité míry byl nástup žen do zaměstnání vnímán jako nežádoucí konkurence mužů a dané zaměstnání poté ztrácelo prestiž (např. práce v kanceláři jako sekretářka, snad v pozdější době i práce ve

¹⁹ LUŽICKÁ, Věnceslava. *Z mých pamětí*. Mladá Boleslav: Karel Vačlena, 1929, str. 221.

²⁰ STRETTIOVÁ, Marie. *O starých časech a dobrých lidech vypravuje svým vnučkám Marie Strettiová*. Praha: F. Topič, 1940, str. 72.

²¹ BAHENSKÁ, Marie. *Počátky emancipace žen v Čechách: dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století*. Praha: Libri, 2005, str. 24.

²² STRETTIOVÁ, Marie. *O starých časech a dobrých lidech vypravuje svým vnučkám Marie Strettiová*. Praha: F. Topič, 1940, str. 312.

²³ LUŽICKÁ, Věnceslava. *Z mých pamětí*. Mladá Boleslav: Karel Vačlena, 1929, str. 79.

školství). To se však vlivem okolností měnilo během první světové války. Statistické údaje uvádí, že mezi lety 1890 – 1910 bylo v rámci monarchie zaměstnaných žen přes 40 %, ženy tvořily například polovinu pracovních sil v zemědělství či čtvrtinu v průmyslu.²⁴ U vdaných žen z měšťanských středostavovských rodin byla stále placená práce vnímána jako nevhodná, ale postupem času buď přestával stačit jeden plat, nebo vítězila touha po profesním uplatnění a nezávislosti. Další emancipační snahy umožnily ženám studovat na vysoké škole a získat volební právo. Před rokem 1914 mohly být ženy zvoleny teoreticky nejvýše do zemského sněmu, ale Božena Viková-Kunětická stejně svůj mandát vykonávat nemohla. I po válce bylo pro poslankyně a senátorky těžké se prosadit²⁵. Na začátku 20. století začaly studovat první ženy lékařskou, filozofickou a později i právnickou fakultu, po mnoha letech úsilí dosáhly požadavku vysokoškolského studia žen.

Mezi nadšené podporovatelky vzdělávání řadíme například Karolinu Světlou a Elišku Krásnohorskou a další spisovatelky druhé poloviny 19. století. Za veřejně činné ženy jmenuje ve svých pamětech Strettiová Terézu Novákovou, Sofii Podlipskou, Renátu Tyršovou a Doru a Klemeňu Hanušovy²⁶. Neruda se přátelil s mnoha vlastenecky a pokrokově smýšlejícími ženami, ale nikdy se neoženil. Můžeme ho označit za jednoho z mála mužů, kteří podporovali řešení ženské otázky a nedistancovali se od ní jako většina tehdejší společnosti. Nezastupitelnou roli v emancipačním procesu hrál Vojta Náprstek a založení Amerického klubu dam. Také můžeme zmínit bratry Grégrovy a Miroslava Tyrše. Později velkého zastánce ženských práv zosobňoval Tomáš Garrigue Masaryk.

²⁴ BAHENSKÁ, Marie, Libuše HECZKOVÁ a Dana MUSILOVÁ. *Nezbytná, osvobozující, pomlouvaná: o ženské práci*. České Budějovice: Nakladatelství a vydavatelství Veduta, 2017, str. 31.

²⁵ VOŠAHLÍKOVÁ, Pavla a Jiří MARTÍNEK. *Cesty k samostatnosti: portréty žen v éře modernizace*. Praha: Historický ústav AV ČR, 2010, str. 11.

²⁶ STRETTIOVÁ, Marie. *O starých časech a dobrých lidech vypravuje svým vnučkám Marie Strettiová*. Praha: F. Topič, 1940, str. 200.

1.2 Reflexe dívčího vzdělávání v pamětech Marie Strettiové a Věnceslavy Lužické

Pojďme se nyní uceleněji podívat na již několikrát zmíněnou Marii Strettiovou. Narodila se roku 1876 v Praze, vyrůstala v Kostelci nad Černými lesy, ale do Prahy se často vracela za příbuznými. Kniha *O starých časech a dobrých lidech* popisuje nejen události jejího života, zachycuje především období do roku 1899. Autorka sepsala jakési dějiny rodiny či rodinnou kroniku, včetně vzpomínek své babičky, dcery Josefa Jungmanna. Je však nutné k nim přistupovat obezřetně, pravděpodobně vynechává či upravuje to, co by ji mohlo kompromitovat, stejně jako je to běžné u ženských deníků.²⁷ Její paměti, původně adresované vnučkám, byly napsány v třicátých letech 20. století, jsou rozděleny do několika kapitol např. Jungmannův dům, Forno a rodina Stretti, Moji rodiče, Trochu módy a Kostelec. Marie Strettiová, roz. Musilová, se osobně znala s Annou Lauermannovou.²⁸ Dokonce byly příbuzné, Strettiová ji popisuje jako krásnou a duchaplnou ženu, která ji okouzila.²⁹

Vzpomínky na začátek školní docházky jsou pouze letmé. Popisuje, jak její matka společně s dalšími vařila pro chudé děti polévky.³⁰ Nebo zmiňuje, že slečna učitelka v Kostelci byla důležitou osobou, budila respekt. Chodila pěkně oblečena, dle nejnovější módy.³¹ Dalším studiím věnuje už více pozornosti: „*Na podzim r. 1888 jsem šla »na studie« do Prahy do Vyšší dívčí. Maminka měla na školu nejhezčí vzpomínky, bylo jí radostí mne tam zavést. Oba rodiče jeli se mnou do Prahy. (...) Na tatínkovo přání mne vzali do třetí třídy, ačkoli mi bylo zrovna 12 let a patřila jsem do druhé. Zcela dobře jsem stačila, v češtině, dějepisu jsem naopak věděla více než mé spolužačky. Jen franština mi dělala těžké starosti, začínala jsem, i musela jsem mnoho dohánět. Vděčně vzpomínám na třídní učitelku slečnu Řehákovou, jak laskavě mi šla na ruku. Strýc Karel Faster mne začal učit od začátku podle své učebnice, ve školních úlohách mi nechtěl pomáhat, i byla mým útočištěm teta Marie. Ve francouzské gramatice byla dobře kovaná, pracovala se mnou celé večery. Dějepis nám přednášel krásně profesor Frída, bratr Jaroslava Vrchlického, později ředitel školy, češtinu profesor František Tábořský“.*³² Dokonce se přátelila i se staršími dívkami z poslední šesté třídy, které již do tanečních chodily, čehož si velmi považovala. Bydlela u babičky, ale

²⁷ LENDEROVÁ, Milena. *A ptáš se, knížko má--: ženské deníky 19. století*. Praha: Triton, 2008, str. 255.

²⁸ STRETTIOVÁ, Marie. *O starých časech a dobrých lidech vypravuje svým vnučkám Marie Strettiová*. Praha: F. Topič, 1940, str. 59

²⁹ Tamtéž, str. 179.

³⁰ Tamtéž, str. 243.

³¹ Tamtéž, str. 249.

³² Tamtéž, str. 273-274.

stýskalo se jí, začalo se to projevovat na jejím zdraví, proto ji v únoru 1889 vzali zpět domů, kde se o její výchovu staral otec. „Učila jsem se strašně ráda. Jak odešli písaři z kanceláře, seděla jsem v tatínkově pokoji u jeho knihovny. Zapova ilustrovaná kronika, Riegrův naučný slovník, Klassischer Bilderschatz, Musejník byly mými nejlepšími přáteli. Dělal jsem si přehledy českých dějin, na základě toho celých světových, pak literatur, malířských škol, kreslila jsem mapy atd. Některé předměty jako chemie, fyzika, měřičství, daly strašnou práci tatínkovi i mně. Franštině a němčině jsem se učila s maminkou.³³ Žáci, kteří nešli do Prahy na studie, chodili tak dlouho do páté třídy, až dosáhli 14. roku.³⁴ Prázdniny bývaly od 15. července do 1. září.³⁵ Její bratři odešli na gymnázium do Prahy, také ona se do Prahy vrátila a učila se tam privátně, neboť její otec se snažil vyplnit mezery jejího vzdělání.³⁶ Poté, ve svých 16 letech, pobývala ve Vídni u příbuzných, kde se zdokonalovala v němčině, v ručních pracích a zpěvu³⁷. S jistým nádechem melancholickosti v knize popisuje rozdíl mezi dobou svého studiem a obdobím, kdy vypráví svůj životní příběh vnučkám. Zásadní je však názor jejího otce, který ji ve studiu podporoval, ale zavrhoval gymnázium. Můžeme jej považovat za typického představitele tehdejšího názoru na vzdělávání žen: „Moci se zavrtat do nějakého archivu byl můj největší ideál. Ještě dnes, když vkročím do nějaké knihovny, chytne mne to. Jak to mají nyní děvčata pěkné, že jsou jim všechna studia otevřena. Přála jsem si jít alespoň do učitelského ústavu, zdálo se mi to tenkrát jedinou možností dalšího učení. Tatínek mě touze dobře rozuměl, ujišťoval mne, kdybychom byli v Praze, že by mi nebránil, ale rozloučiti se se mnou na čtyři roky nechtěl. (...) Probouzelo se v té době studium žen, začínala právě Minerva. Ale o tom nemohlo být u nás řeči, tatínek byl zásadně nepřitelem ženské emancipace. Nevzdělané, povrchní ženy mu však byly postrachem, příkře je odsuzoval.“³⁸

Další autorka pamětí, ze kterých jsem čerpala, Věnceslava Lužická zmiňuje vliv rodičů na vzdělávání dětí, který byl mnohem větší než dnes: „V době mého dětství rozhodovali rodiče, v první řadě vždy arcí otec, o budoucnosti, o volbě povolání, vůbec o osudu svých dětí, jimž bylo přiručeno poslouchati a podrobovati se cele. Nebývalo to vždy moudré a rozšafné.“³⁹ Lužická měla na první školní den nemilé vzpomínky, do školy ji vedla

³³ STRETTIOVÁ, Marie. *O starých časech a dobrých lidech vypravuje svým vnučkám Marie Strettiová*. Praha: F. Topič, 1940. str. 276-277.

³⁴ Tamtéž. str. 240.

³⁵ Tamtéž str. 292.

³⁶ STamtéž, str. 302-303.

³⁷ Tamtéž. str. 61.

³⁸ Tamtéž, str. 276-277.

³⁹ LUŽICKÁ, Věnceslava. *Z mých pamětí*. Mladá Boleslav: Karel Vačlena, 1929, str. 33.

babička, ale za žádnou cenu nechtěla vstoupit do tmavé třídy. Nakonec to její rodiče vyřešili tak, že ji poslali za prarodiči a do školy začala chodit u nich. Po prázdninách překonala strach a začala do školy v rodném městě. Popisuje, že kromě pana učitele je učil i velebný pán (kněz) náboženství, ale i dějiny vlasti, českou mluvnici a pravopis.⁴⁰ Zajímavou poznámkou na okraj je způsob slavení jmenin (svátku) dětí v Hořicích, v ten den nechodily do školy a odpoledne si směly pozvat kamarády na sváteční svačinu „trachtaci“.⁴¹ Lužická navštěvovala školu, dnes bychom řekli spíše kurzy ručních prací, kterou vedly dvě slečny, dále se pak učila u vdovy po sládkovi vyšívání v bílém a u vdovy po učiteli krumplování ve zlatě. Dokonce později sestavila učebnici Školy ženských prací ručních.⁴² Dále se zmiňuje například o tom, jak se v Praze učila tančit u mistra Linka, kde mezi její oblíbené tance patřila mazurka, menuet, kotilion a beseda.⁴³

⁴⁰ LUŽICKÁ, Věnceslava. *Z mých pamětí*. Mladá Boleslav: Karel Vačlena, 1929, str. 127.

⁴¹ Tamtéž, str. 96.

⁴² Tamtéž, str. 99.

⁴³ Tamtéž, str. 86.

1.3 Dívčí vzdělávání v beletrii

Zmínky o dívčím vzdělávání v beletrii 2. poloviny 19. století a počátku 20. století samozřejmě jsou, rozhodně však nepatří k obvyklým námětům. Narazíme na ně spíše náhodou v rámci milostného příběhu, či vzpomínek na mládí hrdinky. Jinak je tomu v dívčích románech, tam je téma vzdělávání dívek časté, patří však spíše do pozdějšího období. Krátkou zmínku o vzdělávání dívek nalezneme v *Drobných povídkách* Boženy Vikové-Kunětické. Povídka *Svatý Mikuláš*, která patří do tohoto souboru, vypráví o vztahu dcery Ančky a otce Vincence Švejnohových. Hned na začátku nalezneme popis jeho způsobu výchovy: „*Vychovával ji pohádkami, štulci, hračkami, slovy vlídnými i nevlídnými a chtěl z ní mítí nevím už kolikátý div světa, o němž by se mluvilo pod celou hladinou nebeskou v Americe i v Australii a jenž by jméno svého chrabrého tatíka nesl před sebou jako štít o turnajích, pod jehož ochranou kvete vítězství a sláva.*“⁴⁴ V této výpovědi není nic neobvyklého, zřejmě každý rodič chce být hrdý na své dítě. Pokračuje však dále: „*Cpal do její mělké hlavinky všecka data historická, přírodo-, země- i dějepisná, jež znal z knih i z povídání příležitostného, chtěl, aby v desátém svém roku věděla víc, než učitel, a v čtrnáctém tolik, jako pan farář. Ale ach, jsou na světě věci tvrdé i hluché, nepoddajné a křehké. A Ančka byla z těch nejhorších!*“ Znovu zde narážíme na určitý stereotyp, kdy rodič chce, aby právě jeho dítě bylo v něčem výjimečné. Zajímavé je ovšem to, že ideálem je právě žena vzdělaná, což v dobovém úzu bylo spíše nežádoucí. „*Byla jako dub. Švejnohovi bylo zle. Zle v duši, zle v srdci i v mozku, vida svoje plány hanebně roztržité o úskalí mizerné vařečky, která se stala oblíbeným žezlem Ančky, o jehlu a dráty, které byly životní její potřebou, o parádu, kterou honila, stužkami barev všemožných, sukněmi a živůtky non plus ultra, střevíčky s barevnými tkanicemi a barevným štěpováním, šátky s nejkrásnějšími okraji a vůbec vším, o čem fáma modní v Loukově tajuplně hlásala.*“⁴⁵ Švejnoha se tedy rozloučil se svojí představou dcery vzdělané ženy a přijal nový „životní úděl“ - stát se tchánem. Viková-Kunětická prostřednictvím názoru vdovce Švejnohy na budoucnost jeho dcery vyzdvihla vzdělanou ženu nad ženu zabývající se péčí o domácnost, módou a starostmi o vdavky.

Další zmínku o vzdělávání najdeme u Anny Lauermannové-Mikshové v knize *V soumraku*, kterou vydala pod pseudonymem Felix Téver. Povídka *Ve větvích staré hrušně* vykresluje milostný vztah učitele hudby Bendy a Míly, sestry jeho žákyně Baruly. Čtrnáctiletá

⁴⁴ VIKOVÁ-KUNĚTICKÁ, Božena. *Drobné povídky Boženy Vikové-Kunětické*. V Praze: Nákladem Libuše, Matice zábavy a vědění, 1888, str. 16.

⁴⁵ Tamtéž, str. 17.

Barula se zde vyjadřuje o motivaci svého vzdělání: „já se přiučím pravopisu, nikoli pro mizernou známku na vysvědčení, ale proto, že bratránek Karel s takovým nestoudným úsměvem říká: Žádná ženská neumí psát bez chyby! Jen proto se to naučím!“⁴⁶ Autorka zde vystihuje, jak dívčí vzdor odpovídající hrdinčině věku, tak i dobový názor, že muži jsou vzdělanější než ženy. Hudební vzdělání – hra na klavír – patřilo nejen v 2. pol. 19. století mezi dobové zvyklosti, je pochopitelné, že se to promítlo i do literatury. Také je zde zobrazen určující vliv otce na vzdělání dítěte: „Ty se budeš učit – já ti to poroučím, rozumíš, já ti to poroučím.“⁴⁷

Letní sen života Marie Červinkové-Riegrové zachycuje život slečny Olgy Myslíkové, která je učitelkou ve škole. V době, kdy navštěvovala kurz učitelský⁴⁸, pobývala jako soukromá vychovatelka u Lidušky, dcery pana rady. Právě k ní dostane pozvánku na letní prázdniny. Tam však začíná bilancovat svůj dosavadní život: „Ó, já jsem nikdy neměla mládí – nikdy! Kdy jsem byla mladou? Kdy jsem byla šťastnou? Jen těch několik šťastných chviliek mého dětství... Pak přišla smrt otcova, steré útrapy, starost o chléb, a léta plynula v práci a odříkání. A když jsem konečně dostala podučitelské místo, matka počínala churavět. Dávala jsem hodiny od rána do noci, abych si přivydělala a mohla já dopřát pohodlí a ulehčení, abych prodloužila dny jejího života. A to všecko bylo marné. Proč mi osud vzal to jediné, co mne na světě těšilo – matčinu lásku! Kdyby ona mi byla zůstala, nelitovala bych ničeho, nelitovala bych svého ztraceného mládí. A nyní je mi už šestadvacet let. Už je pozdě. (...) Na štěstí, na lásku.“ Liduška se navíc stane v době jejího pobytu v Doubkově nevěstou, což Olgu zraní. Získáváme tak obraz náročného a osamělého života učitelky. Zajisté musí reflektovat dřívější postavení učitelek, které musely dodržovat celibát. A jejich místo z dnešního pohledu nebylo náležitě finančně ohodnoceno, učitelé měli plat vyšší. Pohled společnosti na ženy učitelky zprostředkovává její teta: „A s tím učitelstvím, ať si říká kdo chce co chce. Jaké je to živobytí pro děvče? Usouží se u těch knih a utahá se s cizími dětmi. Nic po tom!“⁴⁹ V závěru příběhu Olga adoptuje chudého sirotka – Aničku. Na jejím činu je vyzdvížena laskavost ženského srdce⁵⁰, což mimo jiné odpovídá dobové představě o dobročinném působení žen.

Charakteristiky žen měšťanského prostředí předkládá román Věnceslavy Lužické *Divišova ženitba*. Vzhledem k tomu, že hlavním cílem Divišových příbuzných je ženitba,

⁴⁶ TÉVER, Felix. *V soumraku*. Praha: J. Otto, 1902, str. 7.

⁴⁷ Tamtéž, str. 9.

⁴⁸ ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, Marie. *Letní sen života a jiné povídky*. 2. vyd. Praha: A. Neubert, 1919, str. 11.

⁴⁹ Tamtéž, str. 45.

⁵⁰ Tamtéž, str. 298.

setkáme se v pražském salonu jeho tety nejen s elitami společnosti, ale především s různými typy žen. Milena je představitelkou emancipované ženy: „*My žádáme pouze rovnocennost... Bojujeme jenom za práva svatá, lidská! Chceme, aby nám nebyla upírána práva na život, na srdce, na duši, aby vůle naše uplatniti se mohla volně v rozvoji našeho bytí a nebyla jí podlamována násilím křídla, jež rozpíná k rozmachu.*“ Slečna Ada navštěvuje univerzitu, právě v jejím případě se tu setkáme s tvrzením dívek, že učenost a vědění je jenom pro nehezké. „*Krásné dívky se vdají, proč by studovaly?*“⁵¹ K tomu se ale vrátíme v další kapitole této práce. Nevlastní sestry Marta a Jitka Žitavovy zde zastupují rozdílný typ ženy. Marta je nadanou ženu, která nenasytně touží po vědění a soběstačnosti, vzdělává se v Praze, nemá ale vyhlídky na dědictví.⁵² Zatímco Jitka stejně jako její matka získala vychování v klášteře, k učení ale nebyla nucena, spíše naopak⁵³, hlavně tam měla být „uschována a opatřena“ a brzy vdána, samozřejmě s velkým věnem. Vojta Diviš se nakonec rozhodne požádat o ruku Martu, pomyslně tady zvítězí vzdělaná žena nad nevzdělanou. Můžeme zde vnímat jakousi osvětovou snahu Lužické, přesvědčit čtenářky o špatnosti předsudků vůči vzdělaným ženám.

⁵¹ LUŽICKÁ, Věnceslava. *Divišova ženitba: román*. Mladá Boleslav: Karel Vačlena, 1911, str. 45.

⁵² Tamtéž, str. 90.

⁵³ Tamtéž, str. 88.

2 Dospívání jako příprava na sňatek

2.1 Reflexe dospívání jako přípravy na sňatek v odborné literatuře a v dobových pamětech

Jak je z předchozího textu patrné, za hlavní poslání ženy pocházející z měšťanského prostředí bylo považováno manželství a mateřství. Samozřejmě v tomto tvrzení dochází k určitému zjednodušení, ale minimálně ve 2. polovině 19. století se s tímto názorem ztotožňovala většina českého národa⁵⁴. Společností respektovanou výjimku tvořily například dívky, které vstoupily do řeholních řádů či kongregací. V případě, že před sňatkem žena vykonávala nějaké povolání, bylo až do 1. světové války běžné, že se jej vzdala ve prospěch rodinného života.⁵⁵ V této kapitole bych se chtěla věnovat období, které předcházelo sňatku, tedy období jakési přípravy na manželství.

Zjednodušeně bychom mohli popsat dobové požadavky na ideální nevěstu takto: mravně bezúhonná, pocházející z dobré rodiny, poslušná, zbožná, soucitná, pracovitá, hospodárná, snad trochu naivní a s velkým věnem. To je však uměle vytvořený konstrukt ideálního typu, který můžeme využít při další komparaci s konkrétními příklady. Obdobně se setkáme i s ideálním manželem, který měl být mravný, svědomitý, cílevědomý, zkušený, uvážlivý a šetrný.⁵⁶ Kupříkladu Honorata Zapová v knize *Nezabudky aneb Dar našim pannám* z roku 1859 píše toto: „K úplnému štěstí muže zapotřebí jest, aby věkem svým, rozumem, vědeckým vzděláním a jméním převyšoval ženu. (...) ženštiny jsou stvořeny k poslušenství a podrobenosti (...).“⁵⁷ Žofie Podlipská například radí: „Zůstaň líbezná a jednoduchá, skromná a pracovitá uprostřed přepychu a rozmazlujícího vplyvu muže, který tě zbožňuje. (...)“⁵⁸ Dodává však: „Bud' tedy, jak jsi sobě umínila, šlechetnou hospodyní, dobrou matkou a ženou, ať neví rodina tvá, žeš poznala „něco vyššího“, jak lidé tomu říkají (...) Kdyby se stalo, že bys opět do veřejnosti se navrátila, rozděl se svědomitě mezi touto a rodinou svou.

⁵⁴ BAHENSKÁ, Marie, Libuše HECZKOVÁ a Dana MUSILOVÁ. *Ženy na stráž!: české feministické myšlení 19. a 20. století*. Praha: Masarykův ústav, 2010, str. 23.

⁵⁵ Tamtéž, str. 12.

⁵⁶ LENDEROVÁ, Milena. *K hříchu i k modlitbě: žena v minulém století*. Praha: Mladá fronta, 1999, str. 84.

⁵⁷ ZAPOVÁ Z WIŚNIEWSKICH, Honorata. *Nezabudky: dar našim pannám*. Praha: H. Dominikus, 1859, str. 134.

⁵⁸ PODLIPSKÁ, Sofie. *Listy staré vychovatelky k někdejší schovankám*. Praha: E. Grégr, 1868, str. 5.

(...) *Bud' velkou pěvkyní, jednoduchou hospodyní a pečlivou matkou. (...) Nepřestaň pěstovati umění, ale bud' zároveň dokonalou ženou.*“⁵⁹

Celkově manželství vnímá Věnceslava Lužická takto: „*Manželstvím spěje muž i žena k dokonalosti, byla-li jeho základem pravá láska! Jest to ideál člověčenstva. V něm mizí živel výhradně mužský, v něm mizí i živel výhradně ženský a spojením dvou bytostí, dvou duší, vystupuje v popředí živel výhradně lidský. Muž povahu ženinu tříbí a sílí, žena povahu mužovu zjemňuje a zušlechťuje.*“⁶⁰

Původ či některé povahové vlastnosti nevěsty nelze ovlivnit, jiné naopak ano. Můžeme sem zařadit výchovu správné hospodyňky. Dívky navštěvovaly kurzy vaření v klášterním prostředí, či kuchařské a hospodyňské školy, kde získaly základy ekonomického vedení domácnosti. Z našeho okolí můžeme vyzdvihnout Hospodyňskou školu ve Stěžerách (fungující v letech 1887 – 1948), která byla známá nejen v královéhradeckém okrese, ale i daleko za jeho hranicemi. Dívky se zde učili šití, vaření, péči o hospodářská zvířata a zahradu, získávaly základy účetnictví a hospodářských nauk.⁶¹ Oblast výchovy správné hospodyňky nejvíce ovlivnila Magdalena Dobromila Rettigová, ať už zakládáním škol či literární tvorbou, např. knihou *Mladá hospodyňka v domácnosti* či proslulou *Domácí kuchařkou*. „Rettigovou našeho kraje“ byla bezesporu Anuše Kejřová, která taktéž vydala vlastní kuchařku. Vedla kuchařskou školu, její absolventky se naučily vařit, šít, prát a pečovat o domácnost.⁶²

Měšťanská dívka chodila do tanečních hodin, po jejich ukončení, zpravidla okolo patnácti let, začala navštěvovat plesy, které byly někdy označovány jako „sňatkový trh“.⁶³ Ples totiž patřil ke společenským událostem, kde často docházelo k výběru partnera. Další příležitostí pro seznámení bylo tzv. korzo, což bychom dnes chápali jako nedělní procházky na náměstích, lázeňských kolonádách či v parcích. Pokud se muž začal ženě dvořit, činil tak většinou pod dohledem rodičů: „*Tenkrát neměly dívky té volnosti jako dnes, nikdy nemohla jíti mladá dívka sama se svým ctitelem, vždy musela míti průvodce.*“⁶⁴

⁵⁹ PODLIPSKÁ, Sofie. *Listy staré vychovatelky k někdejší schovankám*. Praha: E. Grégr, 1868, str. 69-70.

⁶⁰ LUŽICKÁ, Věnceslava. *Žena ve svém povolání*. V Praze: V. Lužická, 1872, str. 56-57.

⁶¹ KORITENSKÁ, Pavla. *Cesta dívek za vzděláním: dívčí školství v Hradci Králové a okolí od konce 60. let 19. století do 1. poloviny 20. století*. Hradec Králové: Muzeum východních Čech, 2013, str. 111.

⁶² Tamtéž, str. 112.

⁶³ LENDEROVÁ, Milena. *K hříchu i k modlitbě: žena v minulém století*. Praha: Mladá fronta, 1999, str. 52.

⁶⁴ STRETTIOVÁ, Marie. *O starých časech a dobrých lidech vypravuje svým vnučkám Marie Strettiová*. Praha: F. Topič, 1940, str. 314

Při volbě partnera byl důležitý názor příbuzných, v některých případech i dohazovače či dohazovačky. Zásadní bylo ekonomické postavení nastávajícího, o čemž svědčí četné svatební smlouvy (obsahující velikost věna či vybavení budoucí domácnosti). Zobrazení těchto situací najdeme například v *Maryše* bratří Mrštíků či u *Prodané nevěsty* Bedřicha Smetany. Zajímavostí je, že na počátku 20. století dva roky vycházel časopis publikující soupis osob, které chtěly uzavřít sňatek. Mladí lidé se před svatbou ani nemuseli znát, to se však postupem času měnilo. Dokonce začaly vycházet knihy, které radily, jak si správně životního partnera vybrat. Důraz byl kladen mimo jiné na sociální postavení a politické i náboženské postoje.⁶⁵ Dcery lékařů a advokátů se často vdávaly za muže stejné profese, jakou vykonával jejich otec. Také platilo, že si muž vybíral manželku mezi dcerami spolupracovníků či nadřízených.⁶⁶ K uzavření sňatku docházelo nejčastěji mezi osobami ze stejné společenské vrstvy. Výjimky, ke kterým samozřejmě docházelo, popisuje ve svých pamětech Ignát Herrmann.⁶⁷ Tradičně platilo, že muž svou ženu společensky povznáší. Ženy z vyšších vrstev, především šlechtičny, pokud nenalezly vhodného partnera, zůstávaly radši svobodné, než by poklesly na společenském žebříčku.⁶⁸ Zvláště na venkově ženich pocházel ze stejného kraje jako nevěsta, ve městech to bylo různější. Pokud muž žádal o ruku své vyvolené, bylo nutné také získat souhlas rodičů či poručníků. Někdy zvolil i opačný postup a o sňatek usiloval nejprve u rodičů budoucí nevěsty. Postupem času tento způsob vymizel. Věnceslava Lužická ve svých pamětech také popisuje, jak rodiče dovozovali či zakazovali sňatky. Dokládá to příběhem své babičky, která se nemohla vdát za svého milého, protože to rodiče nedovolili. Nakonec si vzala vdovce, otce sedmi vdaných dcer.⁶⁹

Obvykle po několika týdnech námluv, které provázela vzájemná korespondence a společné procházky, byly slaveny zasnuby. Oficiálně to byla příležitost, kdy se mohli snoubenci poprvé políbit.⁷⁰ Zasnuby měly ustálenou podobu: slib snoubenců, navléknutí prstenu, dohodu o svatební smlouvě, výši věna a objem výbavy. Většinou byla u této příležitosti uspořádána zasnubní večeře.⁷¹ Pokud se například „vhodně“ oženil začínající lékař, mohl si za věno manželky otevřít vlastní ordinaci.⁷² Zasnuby bychom snad mohly

⁶⁵ LENDEROVÁ, Milena, Tomáš JIRÁNEK a Marie MACKOVÁ. *Z dějin české každodennosti: život v 19. století*. Praha: Karolinum, 2009, str. 145-146.

⁶⁶ LENDEROVÁ, Milena. *K hříchu i k modlitbě: žena v minulém století*. Praha: Mladá fronta, 1999, str. 82.

⁶⁷ HERRMANN, Ignát. *Před padesáti lety: drobné vzpomínky z minulosti*. Praha: F. Topič, 1926, str. 107.

⁶⁸ LENDEROVÁ, Milena. *K hříchu i k modlitbě: žena v minulém století*. Praha: Mladá fronta, 1999, str. 80.

⁶⁹ LUŽICKÁ, Věnceslava. *Z mých pamětí*. Mladá Boleslav: Karel Vačlena, 1929, str. 69-72.

⁷⁰ LENDEROVÁ, Milena. *K hříchu i k modlitbě: žena v minulém století*. Praha: Mladá fronta, 1999, str. 86.

⁷¹ LENDEROVÁ, Milena, Tomáš JIRÁNEK a Marie MACKOVÁ. *Z dějin české každodennosti: život v 19. století*. Praha: Karolinum, 2009, str. 147.

⁷² LENDEROVÁ, Milena. *K hříchu i k modlitbě: žena v minulém století*. Praha: Mladá fronta, 1999, str. 72.

zařadit k transformačním rodinným rituálům. Délka zasnoubení byla různá, záleželo též na době předcházejícího dvoření. Poté následovaly trojí ohlášky a uveřejnění svatebního oznámení. Při přípravě svatební hostiny a volbě svatební cesty se většinou dodržovaly dobové zvyklosti.

Sňatek dodržoval ustálené rituální obyčeje, nechybělo požehnání rodičů či speciální řazení svatebního průvodu. Prsten už několik staletí neodmyslitelně patří k stvrzení manželského svazku, jinak je tomu se svatební kyticí a bílými šaty nevěsty. Ty byly běžné až od 18. století, součástí býval závoj s myrtovým věnečkem a vlečka. Vše ale záleželo na ekonomických možnostech rodiny. Muž většinou oblékal frak, nebo žaket, další variantou byla slavnostní uniforma.⁷³ Svatební obřad se konal nejčastěji v kostele během mše svaté. Výlučnost církevního sňatku byla narušena až rokem 1867, kdy v Rakousku začal platit zákon, který umožnil uzavřít civilní manželský sňatek. Několik dalších desetiletí jej volili především snoubenci rozdílných konfesí.⁷⁴ Od 70. let 19. století už také nebylo nutné mít úřední povolení k uzavření manželského svazku⁷⁵. Svatby se slavily nejčastěji v úterý, a to na podzim, či v lednu a únoru. Oddavky v neděli požadovaly především snoubenci z nižších a chudších vrstev společnosti.⁷⁶

Vraťme se ještě do období před svatbou, k tomu totiž neodmyslitelně patřila příprava nevěstiny výbavy. V průběhu let se samozřejmě měnila či podléhala módním zvyklostem. Na přípravě se podílela nevěsta a její matka, ale i další příbuzné.⁷⁷ Nejčastěji zahrnovala prádlo, oblečení, náčiní a nářadí nezbytné pro chod domácnosti – peřiny, polštáře, talíře, příbory, hrnce a hrnečky atd. V polovině 19. století byl v Praze dokonce specializovaný obchod *U nevěsty*, kde se dalo pořídit vše do nové domácnosti. O pořizování výbavy se podrobně zmiňuje Hermann v knize *Otec Kondelík a ženich Vejvara*. Časopis *Nové mody* z roku 1889 popisuje výbavu takto: „12 denních košil obyčejných, 6 ozdobnějších a 6 přepychových z batistu, 12 nočních košil, 12tery šifonové spodky, 6tery barchetové spodky, 12 nočních kabátků, 6 jednoduchých spodních sukní, 6 spodniček z barchetu, 3 spodničky do prachu,

⁷³ LENDEROVÁ, Milena, Tomáš JIRÁNEK a Marie MACKOVÁ. *Z dějin české každodennosti: život v 19. století*. Praha: Karolinum, 2009, str. 152 – 153.

⁷⁴ STOKLASOVÁ, Hana. *Katolické přechodové rituály v českých zemích v "dlouhém" 19. století*. Pardubice: Univerzita Pardubice, Fakulta filozofická, 2017, str. 162.

⁷⁵ VOŠAHLÍKOVÁ, Pavla. *Jak se žilo za časů Františka Josefa I.* Praha: Svoboda, 1996, str. 106.

⁷⁶ STOKLASOVÁ, Hana. *Katolické přechodové rituály v českých zemích v "dlouhém" 19. století*. Pardubice: Univerzita Pardubice, Fakulta filozofická, 2017, str. 188.

⁷⁷ LUŽICKÁ, Věnceslava. *Z mých pamětí*. Mladá Boleslav: Karel Vačlena, 1929, str. 298.

2 tucty punčoch, 24 povlaků, 36 prostěradel, 2 prošívané pokrývky, 6 ubrusů, 3 tucty ubrousků, 3 damaškové soupravy...“⁷⁸

Marie Strettiová výbavu charakterizuje takto: „*Byl to tenkrát jakýsi nepsaný zákon, že nevěsta našich vrstev musí mít šestery cíchy – tedy na 12 postelí, 3 tucty košil, vše kráslené vyšívány, volány, paličkovanými krajkami, vložkami a sámečky. Nočních kabátků se šilo dva tucty, tolik také spodků a těch sukní!*“⁷⁹ Nevěsta většinou chodila „do šití“, kde si mohla ušít i celou výbavu. Strettiová takto chodila ke slečně Fleissigové, která mívala i 60 žákyň najednou. Hotové věci nejprve slečna zkontrolovala, a pak si je žákyně odnášely domů. Při přípravě její výbavy pomáhala i teta, více než dva roky háčkovala a pletla punčochy⁸⁰. „*Srdce mne bolí, vzpomenu-li, že mi teta, chudák, upletla tři tucty bílých punčoch, jemných, přízových a bavlněných a já je již vůbec neoblékla. Začaly právě barevné punčochy, hlavně kostkované, nosily je zcela mladé dívky, nemající šaty ještě až zcela k zemi.*“⁸¹

⁷⁸ LENDEROVÁ, Milena. *K hříchu i k modlitbě: žena v minulém století*. Praha: Mladá fronta, 1999, str. 83.

⁷⁹ STRETTIOVÁ, Marie. *O starých časech a dobrých lidech vypravuje svým vnučkám Marie Strettiová*. Praha: F. Topič, 1940, str. 327.

⁸⁰ Tamtéž, str. 324.

⁸¹ Tamtéž, str. 328.

2.2 Období přípravy na sňatek v životě ženy zobrazené v umělecké literatuře

O výbavě nevěsty se dočteme i v knize *Vdova po chirurgovi*. Děj se odehrává v Železných horách na zámku svobodných sester Kvizových, kterým je mezi padesáti a šedesáti lety. Hlavní postavou je jejich neteř Pavlina: „*Svatby Pavliny se nezúčastnily, ale poslaly jí do výbavy tolik půvabných a velepotřebných věcí, že tím nejlépe najevo daly, jak velice s ní sympatizují. Tenkrát také jejich veliká zásoba nitěných punčoch se nadmíru ztenčila, což zavdalo jim příčinu k nové neúnavné pilnosti, aby ji doplnily a nahradily.*“⁸² Právě pletení punčoch a péče o zahradu patřilo k jejich oblíbeným činnostem. V závěru se Laura, jedna ze sester, provdá za barona Diviše. Přikládám dialog mezi Veronikou a Leontinou, které kontrolují Lauřina zavazadla. „*Nezapomněly jsme na nic? Nezapomněly. Kolik párů punčoch jsi jí dala dohromady, Leontino? Z mých třicet párů, z tvých také třicet a sama jich měla asi šedesát* –“⁸³

Krátká divadelní hra *Odvážný* zachycuje rozhovor Heleny Havlínové a inženýra Smutného při žádosti o ruku: „*H: Tedy opravdové nabídnutí sňatku – a proč se vlastně chcete ženit, pane inženýre? A proč si chcete vzít právě mne?*

S: Tak, ctěná slečno, není člověku dobře samotnému býti. (...) manžel vaší sestry – ano, pan švagr, ten mi pravil: Stále vězíš v té chemii, zapomínáš, že ti odzvonilo čtyřicet – no a pak – pak mi řekl pan švagr, že by si páni rodičové vaši také přáli -

H: Abych se provdala! (...) Oni vás tedy pro mne naverbovali!“ Zde vidíme, jak příbuzní mohli ovlivnit volbu partnera a také vymezení hraničního věku muže pro svatbu.

Dialog pokračuje dále výčtem výhod, které by získala sňatkem s ním. Výpověď ilustruje dobový prototyp dobře zajištěného muže: „*S: Ne – ne – to ne – přišel jsem na to sám. Mám dosti značně vědomosti – laboratoř mně vynáší – i nový můj patentovaný vynález. Mohu pohodlně vydržeti i větší domácnost – služky, no třeba dvě – křeslo v divadle, to jistě, pakli byste si přála letní byt, to rozhodně – lázně nebo cestování – tak – no tak všechno, co vyžadují dámy z dobrých rodin.*

H: Myslíte, že to stačí ku štěstí?

⁸² VIKOVÁ-KUNĚTICKÁ, Božena. *Vdova po chirurgovi: novella (1887)*. Praha: F. Šimáček, 1893, str. 14.

⁸³ Tamtéž, str. 138.

S: No skorem – tak – abych tak řekl, útulnou domácnost – květiny za okny, kanára v kleci – tak – tak, abych tak řekl – co si nedovede zaopatřiti starý mládenec.⁸⁴ Helena ho však odmítá, nechce se vdát pro „křeslo v divadle a dvě služby“. Inženýr Smutný tedy urychleně odchází. Když to její matka uvidí, položí Heleně otázku: „Co se stalo, no tak přece mluv. Nebylo mu snad tvoje věno dostatečné?“⁸⁵ Za chvíli se roztržitý inženýr vrací pro zapomenutý deštník a ještě promlouvá s Helenou: „Ano, tenkrát byl jsem chudý chemik a vy jste byla oblétaná slečna. Nebyl bych si tenkrát troufal pozvednouti k vám zraku (...) tenkrát jsem vás horoucně miloval!“ Po jeho promluvě Helena zcela změnila názor a vysvětlí mu důvod svého předchozího odmítnutí: „Nezapomněl jste tu jen deštník – zapomněl jste to hlavní, neřekl jste mi, že mne máte rád. Říkal jste mě to snad jednou před desíti lety hrou svých houslí, které lkávaly do noci. Bylo to tak neurčité – nemohla jsem tušit, že nevyprchal cit – který – který - který jsem tenkrát sdílela.“⁸⁶ Divadelní hra zobrazuje sňatek z lásky, nikoli z pouhých existenčních důvodů, či pro zachování dobového společenského úzu. Právě ke konci 19. století můžeme vnímat větší vliv citového vtahu partnerů k uzavření sňatku.

Zmínku o výši věna a popis ženicha na námluvách nalezneme v povídce Svatý Mikuláš: „Mladý Hukáč byl totiž onen člověk, jenž hluboce byl přesvědčen, že se o bradu Ančinu zajímati musí, a který dospěl i k závěrečné konklusi, že přidá-li starý Švejnoha aspoň šest set k tomu důlku a pěkné vinutí k té svěží Ančině postavě, dal by se z toho sehráti mariáš, jehož posledním trumfem bylo by slůvko – ano – u oltáře a požehnání od faráře. Švejnoha neodmluvil ani pohledem, když začal Hukáč u něho námluvy s nakrouceným knírem pod nosem, s holinkami vyleštěnými, s bílým kapesním šátkem ve své kamizole a s kostěnými knoflíčky v košili, pěkně kulatými (...).“⁸⁷ Povídka respektuje dobovou zvyklost, tedy že s uzavřením sňatku museli souhlasit nevěstiny rodiče. Pro Hukáče byla výše věna opravdu důležitá. Novomanželé obvykle dostávali svatební dary několik dní před sňatkem, nebo hned po něm. V následující ukázce nalezneme popis daru od otce nevěsty: „nejhezčí dozajista byl Šejnohův svatební dar, který Anče, než šla do kostela, rukou trochu se třesoucí podal. Byla to brože, kroucená jako svinutý had, náušnice dlouhé s třapečky, jež dováděivě zvonily, křížek s třemi granáty a řetízek k němu tak něžný a jemný, jako by ze zlaté příze spleten byl.“⁸⁸

⁸⁴ TÉVER, Felix. *Pět aktovek*. Plzeň: K. Beníško, 1920, str. 39 – 41.

⁸⁵ Tamtéž, str. 43.

⁸⁶ Tamtéž, str. 46 - 47.

⁸⁷ VIKOVÁ-KUNĚTICKÁ, Božena. *Drobné povídky Boženy Vikové-Kunětické*. V Praze: Nákladem Libuše, Matice zábavy a vědění, 1888, str. 18.

⁸⁸ Tamtéž, str. 19.

Asistent Mak si v povídce *Poslední polarisace* vezme za ženu Hortensii, dceru svého nadřízeného. V tomto případě se určitě nejednalo o sňatek ze zjištěných důvodů. Hned v úvodu se totiž setkáme s tvrzením Makova kolegy, který poukazuje na finanční situaci jejího otce Pecha. Hortenzie tak kvůli výši svého věna neměla dobré vyhlídky na sňatek.: „*Dcera Hortensie, děvče jako broskev, a ostatní její sestřičky, kterými obdařila chefa jeho nebožka paní. (...) Pan Pech má velkou rodinu – a malý kapitál, kollego, malý, že se snad už ani sfiltrovati nedá. Co se vydělá, spotřebuje jeho domácnost a čeho nespotřebuje ona, to pohltí dávní věřitelé. Je to smutné. Slečna Hortensie bude hledat ženicha se zavázanýma očima. A je přece děvče, oh!*“⁸⁹ Povídková tvorba reflektovala důležitost věna pro uzavření sňatku, avšak čtenářkám dávala i naději, že se mohou vdát i bez něj.

O milostných dopisech, které byla nucena psát Marta jménem své sestry Jitky, se dočteme v románu *Divišova ženitba*. Milostné dopisy zřejmě najdeme v každém období posledních staletí. Někdy byly dokonce jediným možným způsobem komunikace mezi partnery, neboť jejich osobní setkávání bylo omezeno společenskými konvencemi. Úryvek dopisu zachycuje okamžik, kdy se Vojta Diviš dozvídá o tomto podvodu: „*To nebyla obyčejná, tuctová, vypsaná a opsaná z knih psaní, žádné trhové zboží. To byly duchaplné projevy myslícího ducha.*“ Milena však odpovídá: „*Právě proto, že jich paní Jitka nepsala. Vsadím se, oč chcete, že je psala slečna Marta, z úmyslu dobrého, aby matce a polosestře vyhověla.*“ Právě dopisy se stanou klíčem ke šťastnému konci příběhu, kdy si Diviš uvědomí, že jej Marta miluje.⁹⁰

S idealizovanou představou manželství a života na venkově přijede na návštěvu za svým nastávajícím slečna Jarmila. Obraz idealizovaného venkova nebyl pouze záležitostí povídkové tvorby, ale též součástí představ některých vlastenecky smýšlejících Čechů. Na Jubilejní zemské výstavě na konci 19. století byla právě expozice *Česká chalupa* zobrazující život na venkově a jeho tradice jednou z nejoblíbenějších. Společně s Jarmilou dorazí její otec i matka. Dialog matky a dcery zobrazuje názorové rozdíly jednotlivých generací: „*M: V noci bych se zde skoro bála. Myslím, že tady sovy houkají zrovna u oken. – Nevím vlastně, co jsi si to vzpomněla! Jako by nebylo v Praze a kolem Prahy dost výhodných partií.*

D: O tom už nemluv, mami. Víš dobře, že si nesu do manželství nový mravní ideál. Muž chce mne mít čistou – a já chci také dostat čistého muže. Je to jediným právem, které mám.

⁸⁹ VIKOVÁ-KUNĚTICKÁ, Božena. *Drobné povídky Boženy Vikové-Kunětické*. V Praze: Nákladem Libuše, Matice zábavy a vědění, 1888, str. 68.

⁹⁰ LUŽICKÁ, Věnceslava. *Divišova ženitba: román*. Mladá Boleslav: Karel Vačlena, 1911, str. 214.

M: Jdi, prosím tě, k šípku s těmi povídkami. Nemohu tě poslouchat. Žena je ráda, když je konečně muži šedesát let – a to ještě neví, zdali mu srdce někde neměkne. Hloupé děvče! Ideál čistoty! K smrti bych se usmála. (...)

M: A snad nevěříš, pro Krista pána, že jsou ti lidé zde pánu bohu zaslíbeni? Škoda, že je ti dvacet let.

D: Tak počkej, mami. Bohu zaslíbeni nemusí být – toho neříkám. Ale přece jen zde spíš než jinde lze uchovat úctu k ženě, k manželství i k příští rodině. Právě na takové samotě musí se jevit žena muži žádoucnější, krásnější a musí pro něho znamenat vrcholný cíl života.“

Veselohra *Representantka domu* tak přináší střet idealizovaného obrazu a životní reality. Dívka je charakterizována naivností a morální nadřazeností, muž je představitelem vypočítavosti a nestálosti. V závěru Jarmila zjistí, že mezilidské vztahy jsou mnohem komplikovanější, než se na první pohled zdá. Vyplyvá z toho i jakési poučení pro čtenářky této knihy.

Povídka Anny Lauermannové-Mikshové *U božího oka* začíná smutnou situací, kdy snoubenec prohrál věno své nevěsty, ze sňatku proto sešlo: „Šeptávalo se sice o tom už dávno, že Franc Pavel v karty hrá, ale šeptalo se jenom tajně; písař měl školy a byl by se stal již o masopustě aktuérem; a s pány z hraběcího úřadu si to nikdo rád nepokazil. Ale teď se jistojistě shluklo něco velkého: Ano, Franc Pavel byl oddán d'áblu nejhorší náruživosti, karbanu. (...) A teď prý se na to přišlo, že Franc Pavel sáhl do peněz patrimoniální kasy, že prohrál i cenné papíry, částku to věna panny Netty, předem mu svěřenou.“⁹¹ Slečna Netty se s ním i přesto tajně scházela. Když byla její matka nemocná, zavolala k ní lékaře z Prahy, tak se seznámily s doktorem Mikulou. Matka nevěděla, že dcera vztah s Pavlem neukončila, a tak ji přemluvila, aby šla na ples. Koupila jí dokonce nové šaty. Mikula se mezitím vrátil domů, kde díky své návštěvě hor bilancoval svůj dosavadní život: „V Praze, když doktor podvečer měřil délku svých staromládeneckých, novým, důkladným nábytkem opatřených pokojů, když bafaje z dýmky, si dodával rozumem podložené odvahy k ženění, řekl si nescíslněkráté, že je panna Netty děvče zdravé, mírné, pilné, matce obětavé, milencem oklamané, že se skromná venkovanka pro něho lépe hodí nežli kterákoli pražská fíflena.“⁹² Rozhodl se, že slečnu požádá co nejdříve o ruku. Přijel právě včas na ples, kde slečnu Netty zachránil před potupou, neboť

⁹¹ TĚVER, Felix. *U božího oka: povídky z let čtyřicátých minulého století a jiné povídky*. Praha: Unie, 1919, str. 9 – 10.

⁹² Tamtéž, str. 82.

ji nikdo nechtěl vyzvat k tanci. V 19. století, do kterého je povídka zasazena, bylo dokonce možné, že dívka, která se nevdala po dvou či třech plesových sezónách, byla společností označena za ženu, jejímž životním osudem je zůstat starou pannou. Druhý den ji vysvětlil svou situaci: „*Panno Netty, nejsem už mlád, ale jsem zdravý a zachovalý a mohu své budoucí manželce opatřiti postavení velmi čestného. Mám slušné jmění, i kdybych brzo smrtí odešel, bude jak má žena, tak mé potomstvo zaopatřeno. Lékařský stav je vážný, těžký, lékařova nesmí klásti příliš velkých požadavků na mužův čas i jeho pozornost (...).*“⁹³ Též jí řekl, že i on byl v lásce zklamán, proto že by si mohli porozumět. Slečna mu přiznala, že stále ještě myslí na France a vzít si jej nemůže. Když matka zjistila, že odmítla nabídku ke sňatku a stále miluje Pavla, velmi ji to zasáhlo. Vysvětlila své dceři, že Pavel by si ji vzal jen ze zistných důvodů, slečna tomu ale nechtěla věřit. Zakrátko se však mohla sama přesvědčit, že matka France dobře prohlédla. Zklamaná napsala Mikulovi, zda by za ní nemohl přijet. Dostala tuto odpověď: „*Potěšilo mne, panno Netty, Vaše psaníčko. Slib svůj splním. Jakmile mi toho zaměstnání mé dovolí, přijedu k Vám pod hory a paní mateř o roku Vaši požádám. Oporou života Vám, panno Netty, budu vždy, důvěry Vaši nikdy nezklamou a budu hleděti, abych i lásky Vaši získal.*“⁹⁴ Příběh tak získal dobrý konec: „*(...) pojednou do plného slunečního jasu rozezvučely zvony děkanského chrámu Páně v Jilmové. To vyzváněly ke mši složené po oddavkách panny Netty s pražským doktorem.*“⁹⁵ Povídka pracuje s motivem nešťastné lásky a je ukončena dobrým koncem. Vnímám zde jakési výchovné působení autorky na čtenářky knihy. Dívka se po bolestném prozření v původním vztahu znovu vzchopí a rozpozná pravou lásku.

Atmosféru abiturientského tanečního večera a dvoření mladého barona slečně Svatavě, během jejího pobytu u babičky v Radiměři zachycuje *Maloměstský román* Terézy Novákové. Předlohou pro tento román byly životní osudy Zdeňky Havlíčkové, dcery Karla Havlíčka Borovského. Dějová linka příběhu je poměrně spleťtá, proto zde zmíním pouze úryvek z tanečního večera, který obsahově náleží do této kapitoly. Setkáme se zde s vlastenectvím, tanečním večerem jako důležitou společenskou událostí pro mladé obyvatele dané oblasti, postavou pěstounky i s důvěrným rozhovorem mezi milenci.

Svatava se těšila značné pozornosti svého okolí, nicméně nejvíce toužila po pozornosti barona Woldenberga: „*Přívabná Svatava byla královnou dnešního večera; mladí studentici,*

⁹³ T ÉVER, Felix. *U božího oka: povídky z let čtyřicátých minulého století a jiné povídky*. Praha: Unie, 1919, str. 83.

⁹⁴ Tamtéž, str. 99.

⁹⁵ Tamtéž, str. 100.

vyznačujíc ji před ostatními dívkami, vyslovovali takto své vlastenecké smýšlení a svou úctu ke jménu jejího otce. (...) Svatavu bavila pozornost studentů, zvláště pak veselý hovor Horníkův. Avšak kdykoli připadala si nepozorovanou, dotýkala se zrakem barona, jenž podle paní krajské seděl, neustále ji sledoval. Každá žilka se v ní zachvěla radostí, když babička slíbila zábavy se zúčastniti. Věděla, že Boženka barona o tom zpraví, a on že zajisté přijde ji vyhledati. Trochu se bála babiččina pozorování, i ulehčilo se jí, když stará paní odešla.⁹⁶

Dívka doufala již delší dobu v setkání s baronem, avšak její okolí a dobové zvyklosti ji v tom bránily. Právě ples byl místem, kde se ženy mohly bavit s muži, aniž by to vzbuzovalo větší společenský rozruch. V knize je zaznamenán důvěrný rozhovor milenců: „Zdá se mi, jakoby nastrojeno bylo, bychom se dnes nesešli,« zašeptal blažené dívce, lehce jí ruku tiskna. »Přišel jsem mezi tyto školáky, abych konečně s vámi se shledal a málem bych byl rozmrzen odešel.« »Nemohla jsem jejich pozornosti zamítati« – omlouvala se Svatava. »Aniž mohla jste do města neb parku přijíti,« vyčítal ji mladý šlechtic. »Nezáleží vám patrně na shledání se našem.« Vroucí a zároveň plachý pohled dívčin byl nejvýmluvnější odpovědí na slova jeho. »Mnoho tomu již týdnů, co jsem s vámi déle nepromluvil. Chodil jsem kolem Paroubkových domu, navštěvoval paní krajskou, však vy, Svatavo, nikde.« »Nesmím bez babičky téměř z domu,« přiznávala se dívka. »Babička paní krajské nikdy nenavštěvuje i u tety nyní nerada dlívá, jest ji tam hlučno. Nepřeje vůbec veselým schůzkám, jest vždy vážná, ba smutná...« »Jaká to společnost pro krásnou a živou mladou dívku,« litoval důstojník Svatavu. »Ó, pochopuji babiččinu náladu, úplně. Vlastně měla bych býti stejně vážná, neboť mne týkají se věci, které ji zarmucují rovněž blízce. Avšak moje pěstounka, paní Zimová, vedla nás dívky k tomu, abychom byly veselé, přívětivé, ke každému roztomilé. (...) Snažím se býti dle babiččiny a svých učitelů vůle dobrou Češkou,« zajíkala se Svatava.⁹⁷ Literatura tedy respektovala dobový způsob omezeného společenského setkávání. V tomto případě je vše zdůrazněno vzhledem k biografickému námětu. Dále jsou zde zmíněny vlastnosti, které by tehdy měla mít každá dívka - být veselá, přívětivá, roztomilá, a především být dobrou vlastenkou.

V následujícím úryvku můžeme vnímat důležitost tance pro Svatavu, díky tomu mohla být v těsném objetí svého milého, aniž by poskytla společnosti důvod k pohoršení: „Hlučná

⁹⁶ NOVÁKOVÁ, Teréza. *Maloměstský román: obraz z našeho života*. 2. vyd. Praha: J. R. Vilímek, 1919, str. 98 - 99.

⁹⁷ Tamtéž, str. 100.

hudba přerušila její slova. Když vzhledla, stál před ní Horník, posupným pohledem barona měře a ji k tanci vyzýváje. Avšak Woldenberg vstal a pověděl chladně: »Slečna zaslíbila se mi na celý tanec,« octl se s dívkou rychle v kole. Jen jedenkrát za prvního vyznání v lese „Suknici“, byla mu tak blízka. Nyní opět byla na jeho hrudi, žhnoucí oko obeprádalo ji svým blízkým kouzlem, rty mladého muže dotýkaly se jejich vlasů... Byla před tím také studenty dala se v tanci obejmouti, avšak to zdálo se jí pouhým bezvýznamným společenským zvykem, kdežto teď teprve pocítila sladké blaho úzkého spojení.⁹⁸ V dobovém společenském úzu bylo vykání mezi mužem a ženou běžné, dobové deníky se zmiňují o tom, že k tykání docházelo po zasnubách či sňatku. „Poručík tiskl dívku pevně k sobě a tiše odpověděl na slova prve pronesená. »Nač mám dbáti rozdílů, které jen novináři vynalezli, aby zášti přibýlo. Co mi po tom, čím se nazýváte... Věříte, že vás miluji?« Hlava zatočila se s dívkou v nesmírném návalu štěstí... Zapomínala téměř, kde jest, cítila jen horoucí dech, slyšela a opět, slyšela sladká, dychtivě očekávaná slova. »Věříte, Svatavo?« opět otázel se ji. »Věřím všemu, co mi pravíte,« pravila s vášnivou oddaností, a sklonila hlavu hlouběji, jakoby chtěla se ukrýti světu ve velikém svém blahu...⁹⁹ S baronem se Svatava poté setkávala potají v parku i na jiných místech, ale vždy se velmi bála, že bude jejich setkání odhaleno. Když se vrátila do Prahy, domluvila se s baronem, že si budou často psát. Jejich vztah byl nakonec ukončen pro rozdílný společenský původ a nesouhlas baronova otce.

⁹⁸ NOVÁKOVÁ, Teréza. *Maloměstský román: obraz z našeho života*. 2. vyd. Praha: J. R. Vilímek, 1919, str. 101.

⁹⁹ Tamtéž, str. 101.

3 Smrt v rodině

3.1 Smrt v odborné literatuře a dobových denících

Smrt byla vnímána v předminulém století spíše jako něco běžného, neboť se s ní lidé téměř každodenně setkávali¹⁰⁰. Pokud v deníkových zápiscích žen nalezneme záznam o smrti blízkých osob, byla vnímána jako integrální součást života.¹⁰¹ To ale neznamenal, že se lidé smrti neobávali. Eduard Maur vysvětluje: „*Obyvatelstvo českých zemí tedy bylo v 19. století svědkem jakéhosi přechodného stavu. Na jedné straně stále konfrontováno, tak jako v tradiční společnosti, s hromadným umíráním, které dnes již ve vyspělých zemích neznáme, na druhé straně se však rovněž stávalo svědkem poklesu intenzity a četnosti demografických krizí (krátkodobé výkyvy úmrtnosti, doprovázené i výkyvy sňatečnosti a porodnosti), naznačujícího, že proti této někdejší „samozřejmosti“ lze úspěšně bojovat. Skutečný boj proti epidemickým chorobám ovšem začal až na konci 19. století, když byly postupně odhalovány příčiny jednotlivých chorob a prostředky, jimiž je lze účinně eliminovat.*“¹⁰² Zvláště pravidelné očkování pomohlo zažehnat množství epidemií. Přesto počet obyvatel prudce poklesl v polovině 19. století, kdy byl nedostatek potravin, a zesláblé obyvatelstvo tak podlehl i běžným nemocem. Nelze však opomenout i jiné příčiny smrti než epidemie. S rozvojem techniky, díky níž dále rostl průmysl, přišly i smrtelné úrazy, které předchozí období neznalo. Zprávy o nich plnily tehdejší tisk. Patřily tam například výbuchy parních strojů, železniční nehody, závaly a požáry v dolech. Hornická práce byla vždy považována za nebezpečnou, mezi nejtragičtější nehody se řadí požár v roce 1892 v dole u Příbrami, kde zahynulo 319 lidí.¹⁰³

Všeobecně přijímaným nepsaným pravidlem však zůstávalo, že se člověk narodil a zemřel doma, výjimkou bylo pouze období války. Před blížící se poslední hodinou se umírající loučil se svými blízkými. U dospělých bylo obvyklé sepsání (popřípadě úprava) závěti. Pavla Horská zmiňuje rozdíly v chování, které společnost vyžadovala u mužů a žen: „*V 19. století stále ještě platil obecný názor z rytířských dob, že pravý muž nesmí projevit*

¹⁰⁰ LENDEROVÁ, Milena, Tomáš JIRÁNEK a Marie MACKOVÁ. *Z dějin české každodennosti: život v 19. století*. Praha: Karolinum, 2009, str. 251.

¹⁰¹ LENDEROVÁ, Milena. *A ptáš se, knížko má--: ženské deníky 19. století*. Praha: Triton, 2008, str. 207.

¹⁰² MAUR, Eduard. In: *Fenomén smrti v české kultuře 19. století: sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století: Plzeň, 9-11. března 2000*. Praha: KLP, 2001, str. 249 – 250.

¹⁰³ HOZÁK, Jan. In: *Fenomén smrti v české kultuře 19. století: sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století: Plzeň, 9-11. března 2000*. Praha: KLP, 2001, str. 370.

*strach ze smrti před nepřítelem ve válce. V běžném životě se však bát smrti může, ba dokonce není hanbou, když smrt mu nahání hrůzu. Naproti tomu žena ať jako ošetřovatelka raněných na bojišti, nebo jako matka nad kolébkou nemocného dítěte, či u úmrtního lože starého člověka musí hrůzu ze smrti překonat a jejím hlavním pocitem má být nejen soucit s trpícími, nýbrž i aktivní snaha utrpení ulehčit.*¹⁰⁴ Často byl k umírajícímu volán kněz, aby jej zaopatřil svátostmi. Záleželo však na konkrétním náboženském vyznání jedince. I přes postupující sekularizaci se většina obyvatel hlásila k některé z církví (nejčastěji ke katolické). Dlouhá staletí zde převládal názor, že po smrti nastává nějaká další forma bytí, ať už vlivem starých kultů či křesťanství, to se změnilo až s příchodem éry vědeckého pokroku.¹⁰⁵

Rituály spojené se smrtí byly různé, všeobecně se ale okolí snažilo umírajícímu zajistit klidný a co nejméně bolestivý odchod z tohoto světa. Poté byl nebožtík umyt, oblečen a uložen na lůžko či do otevřené rakve, kde se s ním mohli naposledy rozloučit jeho blízcí. Přicházeli také lidé ze sousedství, aby mohli projevit úctu zemřelému. Dříve se o vše potřebné starali příbuzní zemřelého či spolek, jehož byl členem, od 19. století vznikaly pohřební ústavy. Deník Josefy Náprstkové (roz. Křížkové) z 19. října 1873 obsahuje záznam o smrti matky Vojtěcha Náprstka. Josefa v něm popisuje dobu, kdy Anna Náprstková zemřela, a jaká poslední slova jí předtím řekla. Zmiňuje též, že nebožku s ostatními ženami umyly. Zaznamenala, že si „Panímaminka“ přála, aby se po smrti usmívala, a opravdu ráno Josefa úsměv na tváři nebožky našla.¹⁰⁶

Od 18. století byla povinná lékařská prohlídka mrtvého. Lékař měl určit příčinu smrti a popřípadě zabránit pohřbení osoby, která byla mrtvá jen zdánlivě. Z literárního prostředí, můžeme zmínit zobrazení zdánlivé smrti u Jana Nerudy v *Povídkách malostranských*. Pohřeb často odrážel finanční možnosti pozůstalých. Obřad se nesl ve znamení rozloučení se zemřelým, ale smuteční hostina připomínala, že jde také o setkání živých lidí a běžný život pokračuje dál. Ještě do konce 18. století byl preferovaným místem posledního odpočinku kostel. Na hřbitovech byly pohřbívány děti a chudí lidé. To se ale v průběhu následujícího století změnilo.¹⁰⁷ Smuteční oděv charakterizovala černá barva, délka držení smutku se lišila. Zvláště u vdov se očekávaly přiměřené projevy žalu nad ztrátou manžela.

¹⁰⁴ HORSKÁ, Pavla. In: *Fenomén smrti v české kultuře 19. století: sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století : Plzeň, 9-11. března 2000*. Praha: KLP, 2001, str. 256.

¹⁰⁵ ARIÈS, Philippe. *Dějiny smrti*. Praha: Argo, 2000, str. 127.

¹⁰⁶ LENDEROVÁ, Milena. *A ptáš se, knížko má--: ženské deníky 19. století*. Praha: Triton, 2008, str. 298.

¹⁰⁷ ARIÈS, Philippe. *Dějiny smrti*. Praha: Argo, 2000, str. 114.

V deníku Libuše Bráfové (roz. Riegrové) nalezneme zmínku o smrti jejího dědečka Františka Palackého. Když umíral, byla u něj její maminka i tatínek, tedy Marie Riegrová-Palacká a František Ladislav Rieger. Libuše dala dědečkovi poslední sbohem v jeho pražském domě, pak byl přenesen na Staroměstskou radnici. Pohřeb vnímala jako velkolepý.¹⁰⁸ Jiří Štaif uvádí, že náklady Palackého pohřbu zaplatilo město Praha. Za místo posledního odpočinku byl zvolen hřbitov v Lobkovicích.¹⁰⁹ Pohřeb se stal v určitém smyslu národní záležitostí, široká veřejnost se loučila s respektovaným historikem a českým vlastencem. O několik let dříve měl symbolický národní rozměr pohřeb Karla Havlíčka Borovského. Značný rozruch, ale už z jiného důvodu, vyvolala smrt Augusty Braunerové. Důvodem bylo převezení urny s popelem z Francie do vlasti, neboť v té době katolická církev odmítala kremaci.¹¹⁰ Za okrajovou zmínku stojí též Marie Popelková s uměleckým pseudonymem Popelka Biliánová, která byla známá pro své vlastenecké cítění a „zálibu funerální“. Dokonce psávala epitafy na náhrobky dětí a propagovala věnce z tzv. národních navštívenek.¹¹¹

Zachycení posledních dní života spisovatele Otakara Theera najdeme v denících Anny Lauermannové-Mikshové. Úryvek deníkového zápisu z 19. prosince 1917: *„Přišla jsem večer odpůldne do nemocnice, potkala na schodech jeptišku, tázala se jí, jak je, ona klidně, ted' že to jde ke konci, já se táži, jak dlouho ještě, a ona, že tak do večera a že na mne už pan doktor čeká. Ležel schoulen těžce oddychuje a řekl těžce: »Umírám«, v tom zvuku bylo přece jako jisté zoufalství. (...) Ráno mu přecházel dech, tak mu dali užívání i injekcí. Vždy poděkoval, když jsem mu pot z čela setřela, byl naprosto při sobě a nejen to, byl rozmyšlený, úplně v duchu jasný.“* Odpoledne za ním znovu přišla. *„Tázala jsem se, mám-li přijít, až tam zítra bude jeho matka, a viděla jsem na jeho tváři, že si nemyslí, že se toho dožije. »Zhasněte«, řekl mi. Já řekla: »Dobrou noc. «“*¹¹² Následující ráno zemřel. Oproti ostatním textům se zde setkáme s prostředím nemocnice. To ale není vnímáno negativně. Důvodem je časový posun, ukázka pochází z počátku dvacátého století, kdy pacient už častěji byl léčen v nemocnici.

Úcta ke starým lidem, jak by se z dnešního pohledu mohlo zdát, nebyla o tolik větší v 19. století než dnes, jak si můžeme idealizovaně myslet. Žebrota, starobince i špitály, tak

¹⁰⁸ LENDEROVÁ, Milena. *A ptáš se, knížko má--: ženské deníky 19. století*. Praha: Triton, 2008, str. 310.

¹⁰⁹ ŠTAIF, Jiří. In: *Fenomén smrti v české kultuře 19. století: sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století: Plzeň, 9-11. března 2000*. Praha: KLP, 2001, str. 270.

¹¹⁰ LENDEROVÁ, Milena. In: *Fenomén smrti v české kultuře 19. století: sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století: Plzeň, 9-11. března 2000*. Praha: KLP, 2001, str. 239.

¹¹¹ BROŽOVÁ, Věra a MOCNÁ, Dagmar. In: *Fenomén smrti v české kultuře 19. století: sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století: Plzeň, 9-11. března 2000*. Praha: KLP, 2001, str. 219.

¹¹² LAUERMANNOVÁ-MIKSCHOVÁ, Anna, Tereza RIEDLBAUCHOVÁ a Eva FARKOVÁ. *Z deníků Anny Lauermannové-Mikschové*. Praha: Památník národního písemnictví, 2014, str. 341-342.

můžeme popsat život nemajetného starého člověka, jehož děti se o něj ve stáří odmítly, nebo nemohly postarat. Právě vznik těchto institucí - penzijních spolků či starobinců spadá do 19. století. Souvisí se zestárnutím první generace továrních dělníků. Domovský zákon z roku 1849 pro obce zavedl povinnost se postarat o své příslušníky.¹¹³ Péče obce však mnohdy bývala velmi špatná, což reflektovala dobová literatura.

¹¹³ LENDEROVÁ, Milena, Tomáš JIRÁNEK a Marie MACKOVÁ. *Z dějin české každodennosti: život v 19. století*. Praha: Karolinum, 2009, str. 249 – 250.

3.2 Dětská úmrtnost

Oproti dnešním dnům byla především vyšší dětská úmrtnost. V průběhu 19. století většina rodin zažila bolestivou ztrátu dítěte¹¹⁴, nezáleželo na jejím sociálním postavení, věku dítěte a místě bydliště, smrt si nevybírala. Eduard Maur charakterizuje mentalitu tehdejších lidí takto: „*Ti vnímali smrt dítěte zcela jinak než my dnes, byli s ní smířeni, považovali ji za samozřejmost, takže i vzdělaní lidé často v pozdním věku ani přesně nevěděli, kolik měli dětí nebo sourozenců. Tváří v tvář vysoké kojenecké úmrtnosti se tehdejší lidé mimo jiné utěšovali i představou, že nevinná dítěte odchází přímo do nebe jako andělíčkové, v nichž rodiče získávají cenné přímlyvce u Boha. (...) Úmrtí staršího dítěte nebo dospívajícího jedince byla nepochybně přijímána s větší bolestí.*“¹¹⁵ V případě, kdy se předpokládalo, že dítě brzy po porodu zemře, bylo pokřtěno porodní bábou. Naopak velký časový odstup mezi narozením a křtem byl běžný u aristokracie. Dítě bývalo pokřtěno v zámecké kapli. Na křtiny se zvali příbuzní, přátelé i významné osobnosti.¹¹⁶ Vzhledem k dobovým možnostem posílání zpráv a dopravy to nějaký čas zabralo. V současnosti neexistuje doporučený věk pro křest, můžeme však říci, že nejčastěji se děti křtí okolo pěti měsíců po narození.

V průběhu 19. století přibývalo nemanželských dětí, za prvních dvacet let nárůst z 5% na 10%, v šedesátých letech kolem 15%.¹¹⁷ Počet zemřelých kojenců (do jednoho roku) v šedesátých letech – z 1000 narozených, zemřelo 248 manželských a 369 nemanželských dětí.¹¹⁸ Nemanželské děti byly často odkládány do nalezinců, kde ale byla nejvyšší dětská úmrtnost. Jiné ženy se snažily vyřešit nechtěné těhotenství potratem. Článek Terézy Novákové z roku 1905 *Vražda nezrozených* se vyjadřuje ke změně rakouského občanského zákoníku, konkrétně k výši trestu pro ženu, která podstoupí potrat. Nováková klade na první místo ochranu dítěte od jeho početí. Seznamuje čtenáře s názorem dr. Raschkeové, že žena,

¹¹⁴ LENDEROVÁ, Milena a Karel RÝDL. *Radostné dětství?: dítě v Čechách devatenáctého století*. Praha: Paseka, 2006, str. 279.

¹¹⁵ MAUR, Eduard. In: *Fenomén smrti v české kultuře 19. století: sborník příspěvků z 20. ročníku sympozia k problematice 19. století: Plzeň, 9-11. března 2000*. Praha: KLP, 2001, str. 251.

¹¹⁶ LENDEROVÁ, Milena, Tomáš JIRÁNEK a Marie MACKOVÁ. *Z dějin české každodennosti: život v 19. století*. Praha: Karolinum, 2009, str. 170.

¹¹⁷ LENDEROVÁ, Milena a Karel RÝDL. *Radostné dětství?: dítě v Čechách devatenáctého století*. Praha: Paseka, 2006, str. 268.

¹¹⁸ Tamtéž, str. 272.

kteřá se nechce stát matkou, nemá se ani vdát, a manželé, kteří nemohou mít více dětí, se mají naučit pohlavní zdrženlivosti.¹¹⁹

Nelehký život měli také sirotci. Obraz sirotka v evropské mentalitě odpovídal prototypu „hodného chudého“, který si zaslouží péči a podporu.¹²⁰ Na rozdíl od společností odsuzovaných nemanželských dětí vzbuzovali sirotci ve svém okolí lítost. Od počátku 19. století upravoval v rakouských zemích jejich postavení občanský zákoník. Žena v té době nebyla považována za plnoprávnou, proto bylo dítě, které přišlo o otce, taktéž považováno za sirotka. Soud tak musel dítěti přidělit poručníka.¹²¹ Nejhuře se ale vedlo zcela osiřelému nemajetnému dítěti, které náleželo do péče domovské obce. O jeho situaci rozhodovala sirotčí rada. Buď jej mohla předat do trvalé pěstounské péče, nebo ho postupně přidělovat jednotlivým rodinám v obci (tzv. chození po střídě), poslední možností bylo umístění dítěte do sirotčince. Ve všech případech na něj finančně přispívala.¹²² Pěstounem či pěstounkou se mohla stát jakákoli fyzická osoba, již lékař vystavil potvrzení o fyzické a mravní způsobilosti. Právě finanční příspěvek na svěřence býval motivací pro přijetí dítěte. Někdy dokonce o přidělení do rodiny rozhodovala dražba, vítězil ten, kdo přijal úlohu pěstouna za nejnižší částku. Starší chlapci a dívky si často museli své životní náklady v nové rodině odpracovat.¹²³

K tématu smrt v rodině neodmyslitelně patří osudy vdov a vdovců. Předkládám pohled na druhý sňatek vdov z pamětí Věnceslavy Lužické: „*Vdově se brávalo ve zlé, když se po druhé vdávala. Muži bylo třeba hospodyně, že by ženě bylo třeba živitele, nikdo neusuzoval. I přes to však se vdovy vdávaly, ač se jim připomínalo, že »jsou druhé vdavky jakoby krájel chleba po druhé do úkropu.« Babička moje zle toužila na druhé vdavky žen a říkala že by si zasloužily metlu.*“¹²⁴ Když Lužická ovdověla, zachovala se dle přesvědčení své babičky a znovu se nevdala. Přestěhovala se s dětmi do Prahy, kde vstoupila do Spolku paní sv. Ludmily.¹²⁵ Spolek podporoval vdovy a sirotky, což ji v dané chvíli velmi oslovilo. Též se mohla věnovat literární činnosti, aby rozptýlila svou vdovskou opuštěnost. Děti měly mimo jiné lepší přístup ke vzdělání.

¹¹⁹ BAHENSKÁ, Marie, Libuše HECZKOVÁ a Dana MUSILOVÁ. *Ženy na stráž!: české feministické myšlení 19. a 20. století*. Praha: Masarykův ústav, 2010, str. 158-162.

¹²⁰ SKOŘEPOVÁ, Markéta. *Ovdovění a osiření ve venkovské společnosti: panství Nový Rychnov (1785-1855)*. České Budějovice: Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, 2016, str. 298.

¹²¹ LENDEROVÁ, Milena a Karel RÝDL. *Radostné dětství?: dítě v Čechách devatenáctého století*. Praha: Paseka, 2006, str. 287.

¹²² Tamtéž, str. 287.

¹²³ SKOŘEPOVÁ, Markéta. *Ovdovění a osiření ve venkovské společnosti: panství Nový Rychnov (1785-1855)*. České Budějovice: Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, 2016, str. 64-65.

¹²⁴ LUŽICKÁ, Věnceslava. *Z mých pamětí*. Mladá Boleslav: Karel Vačlena, 1929, str. 30-31.

¹²⁵ Tamtéž, str. 209.

3.3 Vnímání smrti v současnosti

V dnešní době jsme dle P. Arièho „smrt vyhnali z každodenního života“¹²⁶. Smrt je jedním z mála témat, které je v naší společnosti považováno za tabuizované. „*Přirozená smrt tak stále více mizí z našeho zorného úhlu a je nahrazována mediálně zprostředkovaným, ovšem patřičně barvitým obrazem smrti násilné a tragické, která naprostou většinu lidí nemusí příliš znepokojovat, neboť se téměř s jistotou nedotýká jejich osoby ani jejich blízkých.*“¹²⁷ Při bližším pozorování tematického zastoupení nových filmů v kinech a téměř nulové reakce publika na smrt tisíců lidí nebo celých civilizací, nelze tento názor přehlížet. „*Na smrt lze zapomenout dvěma způsoby. Tím prvním je náš způsob, typický pro technickou civilizaci, který smrt odmítá a vyobcoval ji ze společnosti; tím druhým je způsob typický pro tradiční civilizace, který smrt neodmítá, ale není schopen myslet na ni neustále, protože je příliš blízká a příliš každodenní.*“¹²⁸

Populace v České republice demograficky stárne. V roce 1910 bylo v českých zemích pouze 9% lidí starších 60 let.¹²⁹ V roce 1995 již 18% a toto číslo stále narůstá. Za to vděčíme mimo jiné rozvoji medicíny a stále se zvyšující životní úrovni. Například v období 1987 – 2008 klesla kojenecká úmrtnost z 1577 dětí do jednoho roku věku na 338.¹³⁰ Na druhou stranu se snižuje i počet narozených dětí. Ženy v roce 1987 měly naději na dožití 75 let, v roce 2008 už 80 let.¹³¹ To s sebou přináší mnoho nelehkých otázek, například zajištění kvalitní péče o staré a nemohoucí, způsob financování penzí i „prosté“ hledání nového místa ve společnosti. Dle sociologických průzkumů by chtěla většina lidí zemřít v okruhu svých nejbližších, realita bývá často jiná. Přehlnutá nemocniční a lůžková zařízení, odloučenost od rodiny a v poslední řadě i nezájem pozůstalých o pohřbení ostatků. Tato problematika je opravdu široká a tematicky nepatří do této práce, bylo však nutné ji alespoň zmínit.

¹²⁶ ARIÈS, Philippe. *Dějiny smrti*. Praha: Argo, 2000, str. 23.

¹²⁷ ČORNEJ, Petr. In: *Fenomén smrti v české kultuře 19. století: sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století: Plzeň, 9-11. března 2000*. Praha: KLP, 2001, str. 10.

¹²⁸ ARIÈS, Philippe. *Dějiny smrti*. Praha: Argo, 2000, str. 37.

¹²⁹ *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Vyd. 2., dopl. Praha: Mladá fronta, 1998, str. 157.

¹³⁰ BARTOŇOVÁ, Dagmar. *Demografická situace České republiky: proměny a kontexty 1993-2008*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2010, str. 66.

¹³¹ Tamtéž, str. 213.

3.4 Postavení vdov ve společnosti v umělecké literatuře

Soubor povídek *V soumraku* obsahuje povídku *Na brambořišti*, která zobrazuje těžký život vdovy i sociální rozdíly mezi jednotlivými obyvateli. Špatná ekonomická situace vdovy odpovídá dobovým poměrům, autorka tedy zpracovala námět, který byl společnosti důvěrně známý. V povídce přijede paní hraběnka na svůj statek Náhlov, aby zkontrolovala činnost svého správce. Po příjezdu se rozhodne více poznat místní poměry a lid. Při procházce potká dvě děti kopající na poli brambory, které ale netuší její původ: „*Ale paničko, tohle přece není žádná krádež na poli pod širým nebem, kdo bere ve stavení, ano, ten krade - ale tohle, těch pár zemáků. - A narodilo se nám dítě, maminka pro nás shánět nemohla, dva dni byli jsme o té suché kůrce a ty malé řvaly hlady. - A tatínek nám umřel, paničko, je tomu o Václavu deset neděl, co měl funus - suché lámání dostal, dlouho stonal, doktora měl a z hapatyky jsem mu takové vodičky a prášky nosila – a nic naplat, přece musel umřít!*” Hraběnkou příběh dojde a ptá se dál. „*Šest, nynčko sedm - ale to malé ještě k ničemu není, a ty naše tři nejmenší jak by smet’ - tuhle ten, ten už pase krávy na panském, ten menší pase sedlákům husy a já - já jsem holka poštovní - dvakrát denně chodím do města pro poštu!*”¹³² Nakonec pochopí jejich tíživou situaci, a dokonce je obdaruje. U správce hraběnka zjistí, že děti kopaly na poli, které jí patří. Nedávno ho koupil pod cenou, neboť podplatil další zájemce. Rozhodne se tedy, že vdově to pole daruje. V závěru se setkáme s literárním klišé blahosklonné šlechty: „*Pokynula správci velitelsky rukou a v tomto okamžiku byl by každý na ní poznal vznešený původ její.*”¹³³

V povídce *Holubi* Boženy Vikové-Kunětické, která je součástí knihy *Drobné povídky*, se setkáme s postarším bezdětným vdovcem a mladou vdovou. Metoděj Kláda, penzionovaný správce panství, většinu svého života prožil jako vdovec. Nyní druhý rok žije v Praze se svojí sestrou, která mu dělá hospodyně. Jeho největší zálibou je chování holubů. A právě milované holuby polekal míčem malý kluk ze sousedství. Kláda mu za to náležitě vyčinił. To však nesnesla chlapcova matka, Marča Kmínková, vdova po oficiálu, a sama zašla za vdovcem: „*Na prahu se nejprve objevila piškotová nožka v černém střevíčku a červené punčošce, pak se pošinula druhá a s tou současně drobná, asi třicetiletá osůbka v šedivém šatě, s černou, tamborírovanou zástěrkou a čepečkem na černých kadeřích – k zulíbání. (...) Každá rána bolí sirotka, jenž ztratil toho, který jediný se ho může zastati a jej chrániti. Ubohé ženy, vdovy jako*

¹³² TÉVER, Felix. *V soumraku*. Praha: J. Otto, 1902, str. 28-29.

¹³³ Tamtéž, str. 34.

*já jsem, málokdo se zalekne, a muže nemám, aby jednal za mě (...).*¹³⁴ Kláda se omlouval, ale vdova nechtěla přijmout jiné řešení, než že se zbaví holubů nadobro. Marča se Metodějovi natolik zalíbila, že se rozhodl své milované holuby utratit. Následujícího dne ji šel tuto novinu oznámit a přesvědčit ji o své náklonosti k ní. Dokonce bychom vdovu mohli označit za iniciativnější v navazování vztahu. Během návštěvy se sblíží natolik, že spolu začnou plánovat společnou budoucnost. Metodějovi také přečte dopis, ze kterého se dozvíme, že má kromě Adiho také dvojčata: *„Tvoje dítky jsou bohudíky zdravé. Babička je pilně vychovává, ale obě dvojčata, jichžto první jmeniny jsme náležitě oslavili, činí jejímu stáří přece rozmanité obtíže. Vyšla z praxe a neručím to za to, že nedostaneš je nazpět křivé a neduživé, jestliže se brzo zase neprovdáš. Piš nám brzy a urči čas, kdy si děti opět k sobě miníš vzíti.*¹³⁵ Tuto povídku jsem do práce zařadila nejen kvůli popisu oblečení vdovy, ale chtěla jsem též poukázat, na to, že i tehdejší literatura zobrazovala sňatky vdov s vdovci, které byly poměrně obvyklé.

Novela *Vdova po chirurgovi* již svým názvem prozrazuje, že hlavním tématem knihy je život ženy po smrti manžela. Děj je situován do 80. let 19. století. Pravděpodobně první otázkou, která čtenáře napadne, je, proč pražský chirurg Demín spáchal sebevraždu. Autorka Pavlu Demínovou charakterizuje takto: *„Měl ženu duchaplnou, něžnou, výtečnou, která dovedla se zvonivě smát i opravdově na svět se dívat, která byla sice útlocitná, ale nikoliv nervózní, která nebyla všetečná ani příliš skromná zase. Kromě toho měla překrásné plavé vlasy, jež svítily jako zlatá příze, měla veliké temnomodré oči, v nichž spočívalo více tajů a kouzla než v omamujícím svitu večernice, měla růžová líčka, malé kypré rty, vysokou, svižnou postavu, krásná ramena, důlky v loktech, božskou nožku a příjemný altový hlas (...) hovořila plynne francouzsky a rusky a uměla výtečně připravovat lanýže i paštiky, nemluvic o tom, že její ženské ruční práce byly úplně bezvadny... A přece se doktor Demín zastřelil!*¹³⁶ Po přečtení charakteristiky téměř dokonalé ženy může čtenář manželku vyloučit ze seznamu příčin smrti doktora Demína.

Jak se po jeho smrti cítila a vnímala své okolí, vyčteme z jejího dopisu tetičkám: *„Drahé tetičky! Nedivte se, že Vám píšu. Nalézám se v situaci, v jakých hledáme dobré, šlechetné přátele. – Jsem vdovou. Neblahé toto faktum měly jste se vlastně dozvědět před*

¹³⁴ VIKOVÁ-KUNĚTICKÁ, Božena. *Drobné povídky Boženy Vikové-Kunětické*. V Praze: Nákladem Libuše, Matice zábavy a vědění, 1888, str. 49-50.

¹³⁵ Tamtéž, str. 59.

¹³⁶ VIKOVÁ-KUNĚTICKÁ, Božena. *Vdova po chirurgovi: novella (1887)*. Praha: F. Šimáček, 1893, str. 24-25.

týdnem, kdy hrozná katastrofa zničila mé mladé štěstí manželské, ale odpusťte mi, že se tak nestalo. Byla jsem pomatena, zničena svým neštěstím a nechala jsem požadavkům etikety vyhovovati lidí cizí, kteří Vás buď neznali, anebo kterým jste byly lhostejny. Za to jste však Vy první, kterým se svěřuju, jak velice jsem ubohá. Můj muž se zastřelil. – Nelekejte se toho, ani se tomu nedivte. Nestalo se to nikterak z příčiny, která by Vás nebo mě mohla kompromitovati. Nikdo vůbec neví, proč tak učinil, a já – já se chvěju odkrýti z tajemství toho roušku, za kterou bůh ví, co se skrývá.“ Sebevražda byla společností vnímána velmi negativně, dlouhou dobu byli dokonce sebevrazi pohřbíváni za hřbitovní zdí. Proto můžeme pochopit vyjádření, že Pavla nechce své tetičky kompromitovat. Dopis pokračuje dále: „Ostatně všechny podrobnosti smutné katastrofy vypovím Vám ústně, neboť pevně doufám, že neodepřete mně vroucí mou prosbu, která k delšímu mému pobytu u Vás čelí. Co mám dělat v Praze? Co mezi tím chladným cizím lidem, který mě neustále pronásleduje nevyslovenou sice, ale vždy touž otázkou, již čtu z jeho očí, z jeho slov, z jeho úsměvu, a která jako příšerný stín belhá se krok za krokem mně v patách, aby mě všady mučila? Musím odsud, to dobře cítím. Hlava má třesť a duši mám nadobro uštvánu. (...) Přijedu hned, jakmile mi odpovíte, že Vám budu vítána. Věci potřebné mám připraveny, neboť těmi přípravami zaměstnávala jsem se od pohřbu svého chotě, abych svou mysl ukonejšila a svou fantazii naplnila příjemnějšími obrazy.“¹³⁷ Tetičky byly Pavlinými posledními příbuznými, matka se ani svatby nedočkala, otec zemřel krátce po ní. Její snažné prosbě vyhověly, hned ji odeslaly telegram s kladnou odpovědí.

Pavla opustila Prahu a vydala se na venkov. Během pobytu u tetiček pátrala v deníku svého manžela a hledala příčinu jeho jednání. Zápis v deníku z 18. března zní takto: „*Lažanskému jsem uřízl kus vrchního retu – to je faktum. Ted' vypadá, jakoby se děsně šklebil. Jak se to stalo – to nevím sám, ale stalo se to. Proklínám toho člověka, jehož jsem tak zohavil. Nemohu spát ani jíst.*“¹³⁸ Poslední poznámky jsou z 5. dubna: „*Není již pochyby, že stojím na pranyři a že celá veřejnost po mně plije. Šel jsem se o tom přesvědčit. Lažanský krácel přede mnou. Ohlíží se zase po něm celá Praha, ačkoliv není již krásným mužem.(...) Lažanský bude ještě dlouho živ a zůstane po celý svůj život mou operací poznamenán! Je možno žít? Leda bych utekl na Kavkaz nebo na americké prerie. – Mám ženu; ale nemám dětí. Má žena mně odpustí, poněvadž je dobrá a miluje mě. – Střelím se!*“¹³⁹ Demín měl pravdu, jeho žena mu opravdu odpustila. Pochopila, že se stal nemožným ve veřejném i vědeckém životě. Shrнула

¹³⁷ VIKOVÁ-KUNĚTICKÁ, Božena. *Vdova po chirurgovi: novella (1887)*. Praha: F. Šimáček, 1893, str. 4-6.

¹³⁸ Tamtéž, str. 31.

¹³⁹ Tamtéž, str. 34-35.

to slovy: „*Jednal jako muž, pravila si, dokázal, že si byl vědom, jak úzce čest jeho souvisí s jeho životem. Budiž mu země lehká.*“¹⁴⁰ A právě s Alexandrem Lažanským, kterého její manžel operoval, se setkává u tetiček na venkově. Alexandr, při první návštěvě nevěděl, že se stal důvodem, proč se její manžel, doktor, zastřelil. Proto hovořil takto: „*Mrzáci nejsou nikde vítáni. A já jsem, milostpaní, mrzák. Společnost mě ráda nevidí, neboť budím myšlenky jen melancholické, kazím náladu a podobám se vůbec prstu tam, kde je nejlepší veselí. (...) Prosím vás pouze, abyste mi věnovala část těch hodin a chvil, které chcete zasvětit v prvním čase svého vdovství vzpomínkám na svého chotě. Vzhledem k němu, k doktoru Demínovi, mám jakési právo ke své prosbě a doufám pevně, že mně ji odpustíte, když i nesplníte (...) Věnujte mi několik hodin týdně zábavy s vámi a mnoho chmur zaplašíte z mé uštvané mysli. Paradoxní situace, kdy manželova „oběť“ žádá odškodnění po jeho manželce, není ničím oproti charakteristice ideálního společníka. Zvláště bych vyzdvihla debatu o ženské otázce, jejíž zmínění v novele muselo souviset s osobními názory spisovatelky Boženy Vikové-Kunětické: „*Hraji poněkud šach i dámu, předčítám plyně, rád zpívám dueta, rád hraji čtyřručně na piano, dovedu mluvit trochu o literatuře, debatuji o vkusu, o ženské otázce, politizuji, pěstuji také zahradnictví, je-li vám libo – milostivá paní – ach, vždyť látku k společné zábavě vždycky nalezneme.*“¹⁴¹ Konec je velmi prostý, Alexandr a Pavla se do sebe zamilují a plánují svatbu. Novela zachycuje motiv sebevraždy. Na rozdíl od názoru tehdejší společnosti není v knize sebevražda odsuzována. Naopak čin je akceptován a pochopen tetičkami i sebevrahovou ženou. Můžeme zde vnímat určitou „výchovnou“ snahu autorky, aby čtenářky stejně jako Pavla neodsuzovaly člověka, který sebevraždu spáchal.*

¹⁴⁰ VIKOVÁ-KUNĚTICKÁ, Božena. *Vdova po chirurgovi: novella (1887)*. Praha: F. Šimáček, 1893, str. 37.

¹⁴¹ Tamtéž, str. 59-63.

3.5 Motiv smrti v beletrii

Macecha Boženy Vikové-Kunětické vypráví o vdovci a jeho mladé novomanželce. Katuška se stala macechou tří dětí ve dvaceti letech, neboť se zamilovala do vdovce Josefa, který si ji několik měsíců po smrti své ženy vzal. Nejstarší holčička byla sedm roků stará, druhá tři a nejmladšímu klukovi byl rok. Právě za jeho život zaplatila smrtí jejich matka. Vzpomínky na ten den jsou zprostředkovány vzpomínkou nejstarší dcerky: „den, kdy najednou naplnil se dům nářkem, kdy přišli cizí lidé, cizí kněz a matinka ležela na lůžku tak změněna, tak smutná a tak bledá. Přivedli k ní děti a ona jen stěží na ně obrátila zrak a jen stěží hlasem dušeným a neznámým zašeptala jako v bezejmenné bolesti: »Mé děti.« Podali jí je a ona dotkla se svými chladnými rty jejich čel. Potom jí podali ještě jedno děťátko, jehož dříve neznali, které nebylo, a ona uchopivši svou nejstarší za ručičku pravila tiše: »Mějte ho rády! Nedejte mu ublížit! Chraňte ho; je maličký, je váš bratříček, nedejte mu nikdy ublížit,« a při tom vytryskly jí slzy velké a těžké, s jejichž stopami na bledých tvářích ta nešťastnice zemřela.“¹⁴² Katuška měla nevlastní děti ráda, ale milovala především jejich otce. Čtrnáct dní po svatbě musel Josef odjet do Uher, a tak Katuška zůstala s dětmi doma sama. Starala se o ně, ale myšlenkami byla u svého manžela. Snad proto nezpozorovala špatný zdravotní stav nejmladšího syna. V noci se mu přitížilo, zavolali lékaře, ten však pouze řekl: „To dítě bylo už včera nemocno. Kdybych včera odpůldne byl o tom věděl, dalo se mnoho dělati, nyní je všechno ztraceno. Krk je zastížen tak, že není možno ničeho podniknouti s důvěrou. To je velká, velká chyba, milostivá paní.“¹⁴³ Katuška po této zprávě omdlela u lůžka umírajícího dítěte. Když se probudila, pocítila další velkou bolest, kterou zapříčinilo oslovení od nejstarší dcerky: „Paní Vladyková – proč jste nezavolala lékaře už včera? ...“¹⁴⁴ Povídka je zajímavá tím, že nám zprostředkovává vzpomínky nejstarší dcery na smrt vlastní matky a vnímání matky nevlastní v době, kdy umírá její mladší bratr. Tedy nejen v reálném životě, ale i v životě literárních postav byla smrt častá. Taktéž se zde setkáme s postavou lékaře. Lékař byl k chlapci zavolán v době, kdy už ho nemohl zachránit. Což odpovídá dobovým zvyklostem, lékař byl volán až k nejtěžším případům a často pozdě, proto už pacientovi nemohl pomoci.

Postava vdovce se objevuje i v *Myškách* Boženy Benešové. Emil Perma, berní, zůstal sám s dcerou Jeničkou. Manželka zemřela, když byla Jenička v třetím ročníku učitelského ústavu. Brzy dospěl k rozhodnutí, že se znovu ožení: „Ty jsi mladá, máš na všechno mnoho

¹⁴² VIKOVÁ-KUNĚTICKÁ, Božena. *Macecha a jiné črty*. Praha: F. Šimáček, 1902, str. 15-16.

¹⁴³ Tamtéž, str. 20.

¹⁴⁴ Tamtéž, str. 21.

času, ale já již nejsem mlád a musím pospíchat. Já vím, že jsi rozumná a že mne máš ráda. Půjdeš opět do světa a brzy se snad i vdáš – nenechala bys přece svého majoránka (otce) jako sirý pahýl? Kdo by o mne pečoval, kdybych onemocněl, kdo by pensi po mně bral, kdybych zemřel, kdo by s tebou na plesy chodíval a o výbavu se ti staral? Vždyť já i k vůli tobě, i k vůli tobě.“¹⁴⁵ Toto oznámil dceři pouhé tři dny před svatbou. Jeho nastávající, slečna Žofie, byla jen o pár let starší než Jenička. Po sňatku se vracela Jana na prázdniny domů, při poslední návštěvě zjistila, že si jejího otce Žofie nevzala z lásky, což ji velmi ranilo. Jana získala učitelské místo v Lužinách, kde se seznámila s Jaromírem Veletou, kterému se velmi líbila. Netušila však, že se může stát pouhou pomyslnou další trofejí v jeho sbírce, neboť on svoji manželku podvedl už několikrát a ve vsi má několik nemanželských dětí. Veletová věděla o jeho nevěře, dosud se však vždy ke své manželce vrátil a ona mu odpustila. Až u Jany si uvědomila, že je to jiné a začala se bát, že svého muže ztratí. Proto za Janou zašla, řekla jí, že nahlásila jejím nadřízeným, že se schází s ženatým mužem, a proto bude muset opustit Jaromíra i vesnici. Navíc jí řekla o jeho poklescích. Takto popsala Veletová Janě návštěvu u poslední Jaromírovy milenky Anči: „Prádýlko jsem si zase vzala nazpátek, protože chlapeček Anče hned umřel, a já nikdy nevím, kdy a kde ho zase bude potřeba. Ráno se dítě narodilo, a když jsem tam odpoledne přišla, zrovna mu oči zatlačily. A ta holka radost měla, že je mrtvé a hned chtěla vstávat, ta tak že jsem ji přinutila, aby zůstala ležet a vypila slepičí polévku, kterou jsem jí přinesla. Poslechla a poděkovala se. Kámen mi ze srdce spadl, panímámo, povídala mi, že je chlapeček mrtvý, já bych měla život zkažený a jemu by bylo na světě zle. Už by to byl pátý Jaromírek v Lučinách, a hanba pro mě, hanba pro vás...“¹⁴⁶ Prostřednictvím této ukázky můžeme nahlédnout, jak tehdejší společnost vnímala nemanželské děti. Jana se pod tíhou události pokusí o sebevraždu, naštěstí však neúspěšně. Díky tomu přehodnotí svůj dosavadní život a pozná svou naivitu. Zjistí, že muž jejich snů byl záletník a otec sobec. Její otec se totiž oženil proto, aby nezůstal ve stáří sám.

Motiv smrti nalezneme také v povídce *Babka*. Stará žena zdůrazňuje, jak je pro ni poslední rozloučení s mužem důležité: „Muž babčín, ten starý dědoušek, který očekával poslední hodinku, a ta nezdála se být daleko, hrál si prsty se starou těžkou svrchnicí, kterou byl přikryt, a to tak usilovně, že se mu prsty jen mihotaly! (...) Babka velmi dobře věděla, co toto obírání u lidí smrtelně nemocných znamená, a proto odcházejíc k svému pánu dala na starost dědouška své dceři a umiňovala si, že se brzy vrátí, aby ho zastihla ještě s tímto

¹⁴⁵ BENEŠOVÁ, Božena. *Myšky: povídky z let 1909-1913*. [Turnov: Müller], 1926, str. 137.

¹⁴⁶ Tamtéž, str. 227.

*úsměvem na rtech a zachytila jeho poslední dech. Můj Bože milý! Padesát roků spolu byli živi a nyní odcházel, aby ji uvítal zase jednou v životě věčném. Proto taky měla srdce těžké a slzy neustále v očích, neboť jeho konec byl asi počátkem konce jejího a v jeho smrti spatřovala první odstín smrti své. (...) Ještě než odešla, rozsvítila u jeho hlavy hromničnou svíčku, jejíž malá žlutavá zář svítila oknem (...).*¹⁴⁷ V závěru je zmíněná tzv. hromnička. Tato svíce získala své pojmenování podle Hromnic, neboť právě v tento den byla v kostele posvěcena. Lidé zapalovali hromničku při modlitbě v bouřce, ale i u lůžka umírajícího. Povídka zobrazuje očekávání smrti manžela. Smrt nepřichází nečekaně, vnímáme, že se s jejím příchodem manželka smířila. Dokonce se zde setkáme s nadějí, že jejich rozloučení není trvalé, ale že se manželé znovu setkají v nebi. Což může svědčit o tom, že jejich vzájemný vztah byl mimořádně dobrý.

O nelehké situaci matky umírajícího dítěte vypráví povídka *V boji se smrtí*: „*U nás obcházela smrt. Bylo ji cítit všude; dýchali jsme ji, vtírala se nám v duši, v srdce a zlá, jedovatá, neúprosná zjevovala se nám ve smutných stínech v každém koutě, usedala s námi k obědu, k večeři a budila nás ze sna. (...) Bála jsem se jí, tak divoce se bála, že ta bázeň má byla větší mé nenávisti, mého zoufalství, jež zmocňovaly se mých smyslů v podobě tichého šílenství. Ona přišla vzít mé dítě!*“¹⁴⁸ Nelze tedy říci, že smrt dítěte žena vnímala jako „běžnou“ součást života. Hošík plakal několik dní i nocí, matka se cítila zodpovědnou za jeho utrpení. Činila pro něj vše, co bylo v jejích silách, nic však nepomáhalo. V následujícím úryvku nalezneme i motiv víry v Boha: „*Položila jsem je zase do kolébky, která už jako bílý hrob vypadala, a šla jsem se modlit, když tedy bylo přece Boha. Ano. Modlila jsem se den, noc a ještě den. – Potom probudil mne z té dlouhé, podivné modlitby zvuk – oh, jaký to zvuk! – Odkud přišel? Či to byla odpověď na mou modlitbu? Ach, ne, tak neodpovídá Bůh! Ten zvuk vycházel z kolébky (...) A Bůh mne neslyšel, Boha patrně nebylo.*“¹⁴⁹ K umírajícímu dítěti už matku nepustili, konec utrpení však stále nepřicházel. Teprve až matka „volala k neviditelné smrti, ať si jej vezme“, dítě zemřelo. Díky této povídce můžeme říci, že smrt dětí nemohla být přijímána pouze klidně a odevzdaně, jak o tom svědčí dobové deníkové zápisky. Zde se matka nechtěla smířit s odchodem svého dítěte. Pravděpodobně tato povídka obsahuje autobiografické prvky, inspirací mohla být ztráta dítěte samotné autorky Vikové-Kunětické.

¹⁴⁷ VIKOVÁ-KUNĚTICKÁ, Božena. *Macecha a jiné črty*. Praha: F. Šimáček, 1902, str. 37-38.

¹⁴⁸ Tamtéž, str. 51.

¹⁴⁹ Tamtéž, str. 53 – 54.

Smrt způsobenou vypuknutím epidemie nalezneme v povídce Anny Lauermannové-Mikshové *Šed' v šedi*. Přátelé Jenda, Razím, Voldan a Tulka jsou zamilováni do stejné záhadné slečny, kterou potkávají na Františkově nábřeží v Praze. Snažili se o ní získat více informací, marně ji hledali v divadlech, v tanečních hodinách i na plesích. Několikrát ji dokonce sledovali. Zjistili, že bydlí v nevelkém patrovém domě, nalézajícím se nedaleko Linhartského náměstí. Pak se jim podařilo vypátrat, že je dcerou plukovníka Uhla z Eulenburka. Právě v tomto místě autorka zobrazuje komplikované vztahy českých a německých obyvatel Prahy, ale i náboženskou otázku. Záhadná krásná slečna je dcerou Němce, což je pro přátele nepochopitelné. Nikdy by si nemohli vzít za ženu Němku. Poukazují na zvyk, že žena přijme řeč i víru muže, kterého miluje, ale vyhodnotí ho jako nepravdivý. Argumentují, že vše citové je hloub vyvinuto v ženách než v mužích a žena, která nezůstane věrna své víře, nezůstane věrna ničemu. A právě národní vědomí považují za víru jejich století. Zvláště Jenda, který pochází z rodiny s českobratrskou tradicí, říká, že by si nemohl vážit ženy, která by se stala nevěrnou mateřské řeči.¹⁵⁰ Přesto se do ní zamiluje. Slečna z Eulenburka se ve Vídni nakazila tyfem a umírá. Jenda v Čechách též onemocněl a umírá o několik dní po ní. Úryvek dialogu mezi Jendovou sestrou a jeho přítelem lékařem zobrazuje tíživé poslední okamžiky před smrtí: „*Žůstaňte dnes chvíli s námi, doktore, pojednou je mi tak hrozně divno, těžko.*« (...) *Minula dlouhá, dlouhá chvíle. – Konečně jakýmsi vážně slavnostním pohybem položil Razím Jendovu pravici na jeho hrud'. A zase dlouhá chvíle, Marie jako by byla usnula s rukou na čele bratrově. Temno naplnilo pokoj, světlo pouliční svítlny ploužilo se nažloutlým odleskem do jizby. Pojednou úzkostné zašeptání, v němž zdušen vzlyk. »Razíme – jeho čelo chladne.« »Chladnou za ním myšlenky pro tuto naši skutečnost – přecházejí do jiné – do jiné skutečnosti – v této chvíli vím jistě, že jest – Slečno Marie, slečno Marie!« – Sestra klesla nad tělem bratrovým. A bylo zase ticho naprosté, jen hodiny tikaly dále chvatně, neodvratně, úzkostně, jako by chtěly dojít kamsi včas.*“¹⁵¹ V závěru nalezneme motiv hodin, které symbolizují pomíjivost lidského života.

¹⁵⁰ TÉVER, Felix. *U božího oka: povídky z let čtyřicátých minulého století a jiné povídky*. Praha: Unie, 1919, str. 142.

¹⁵¹ Tamtéž, str. 149 – 150.

4 Základní informace o spisovatelkách

Tato kapitola předkládá základní informace o ženských autorkách výše zmíněné umělecké literatury. Informace jsme zařadili z důvodu menší všeobecné znalosti těchto spisovatelek a pro lepší pochopení kontextu jejich tvorby.

Anna Lauermannová-Mikschová

Autorka známá spíše pod pseudonymem Felix Téver se narodila okolo roku 1852 v Praze. Studovala na Vyšší dívčí škole a ovládala několik cizích jazyků, na svou dobu získala velmi dobré vzdělání. Její rodina patřila mezi vlastenecké, stýkali se s Riegrovými či Františkem Palackým. Anna se přátelila s Marií Riegrovou (vdanou Červinkovou). O jejích kontaktech s tehdejšími elitami svědčí i založení významného salonu, který byl hojně navštěvovaný. Provдалa se za Josefa Lauermanna, vnuka Josefa Jungmanna, který ale trpěl psychickou poruchou a po několika letech byli rozvedeni. Záliba v cestování, život v Praze a nešťastné manželství se projevily v její literární tvorbě prozaické i dramatické. Po její smrti (r. 1932) byl vydán soubor *Lidé minulých dob*, který zachycuje vzpomínky na osobnosti, se kterými se během svého života setkala.¹⁵²

Božena Viková-Kunětická

Spisovatelka, publicistka, autorka próz i dramat a politička si zvolila svůj pseudonym podle Kunětické hory. Narodila se roku 1862, její otec Jan Novotný byl hostinský a obchodník v Pardubicích. Zpočátku se krátce věnovala herectví, pak ale dala přednost literární tvorbě a politické činnosti. Po sňatku se přestěhovala do Českého Brodu. V roce 1912 byla zvolena jako první žena do zemského sněmu za Národní stranu svobodomyšlnou, mandát však nevykonávala kvůli dobovým předsudkům. Po vzniku republiky se situace změnila, stala se tak poslankyní i senátorkou. Viková-Kunětická prosazovala emancipaci žen a zlepšení sociálních podmínek, což se projevovalo i v její tvorbě, kterou zasazovala do prostředí

¹⁵² SOLDÁN, Ladislav a PELIKÁNOVÁ Jitka. Felix Téver. In: MERHAUT, Luboš a kol. *Lexikon české literatury: osobnosti, díla, instituce 4. Svazek I, S-T*. Praha: Academia, 2008, str. 891-892.

maloměsta či venkova. Po odchodu z veřejného života se odstěhovala ke své dceři a vnoučatům do Libočan u Žatce, kde r. 1934 zemřela.¹⁵³

Věnceslava Lužická

Věnceslava Lužická vlastním jménem Anna Srbová (roz. Kubátová) pocházela z Hořic z rodiny obchodníka a radního. Narodila se roku 1835. Pseudonym zvolila podle jména představené kláštera, kde se vzdělávala její matka, příjmení mělo symbolizovat kladný vztah k Lužickým Srbům. Navštěvovala německo-francouzský vzdělávací ústav pro dívky v Praze, poté pracovala jako písárka u svého otce. Její manžel ji podporoval v literární tvorbě. Roku 1867 ovdověla a s dětmi se přestěhovala do Prahy. Teprve tam se mohla plně zapojit do vlasteneckých, vzdělávacích a dobročinných aktivit. Byla členkou několika spolků, přátelila se s vůdčími představiteli tehdejší vlastenecké společnosti, redigovala ženská periodika, přednášela, zvláště se zabývala ženskou otázkou a vzděláváním, překládala a psala. Ve svých čtenářsky oblíbených, avšak kritikou nepřijímaných dílech zobrazovala osudy žen a dívek z různých sociálních vrstev. Její tvorba měla především výchovný cíl, předkládala obraz ideální ženy – vzdělané vlastenky, manželky a matky. Zemřela roku 1920 v Praze, ve stejném roce byla vydána kniha *Z mých pamětí*.¹⁵⁴

Marie Červinková-Riegrová

Marie se narodila roku 1854 do slavné rodiny, byla vnučkou F. Palackého a dcerou F. L. Riegra. Nejprve ji učila doma její matka a soukromí učitelé v duchu Bolzanova učení, poté navštěvovala Vyšší dívčí školu, kam chodila též Anna Lauermannová-Mikschová. Ovládala několik cizích jazyků, často pobývala v cizině. Roku 1874 se provdala za Václava Červinku do Malče u Chotěboře. Věnovala se literární činnosti, je autorkou povídek, životopisných portrétů a pojednání o sociálních otázkách mládeže a pracujících dívek.

¹⁵³ KRAITLOVÁ, Irena. Božena Viková-Kunětická. In: *Lexikon české literatury: osobnosti, díla, instituce 4. Svazek II, U-Ž*. Praha: Academia, 2008, str. 1331.

¹⁵⁴ MAZÁČOVÁ Stanislava. Věnceslava Lužická. In: FORST, Vladimír a kol. *Lexikon české literatury: osobnosti, díla, instituce 2. Svazek II, K-L*. Praha: Academia, 1993, str. 1254 – 1255.

Zajímala se také o hudbu, napsala několik operních libret. Byla aktivní ve spolkovém životě, v dobročinné činnosti, kdy pečovala především o pracující dívky. Zemřela v roce 1895.¹⁵⁵

Marie Strettiová

Marie Strettiová, roz. Musilová, se narodila roku 1876 v Praze, vyrůstala v Kostelci nad Černými lesy, ale do Prahy se často vracela za příbuznými. Její babička byla dcerou Josefa Jungmanna. Marie studovala na Vyšší dívčí škole v Praze, studium na dívčím gymnáziu jí otec nedovolil. Roku 1899 se provdala za Bohuše Strettiho. V roce 1939 napsala knihu pamětí *O starých časech a dobrých lidech*, kterou věnovala svým vnučkám. Paměti zachycují především období autorčina života, ale obsahují i informace o předcích jejího manžela.¹⁵⁶ Marie Strettiová zemřela v roce 1953.

Božena Benešová

Božena Benešová (nar. 1873) vyrůstala v Napajedlech na Moravském Slovácku. Pocházela z měšťanské rodiny, její otec byl advokát. Navštěvovala vyšší dívčí školu v Olomouci. Roku 1896 se provdala za Josefa Beneše, se kterým se ale po několika letech rozvedla. Psala od mládí, ale publikovala až od roku 1900 pod rodným jménem Zapletalová. Ve svém díle zachytila tragické osudy mladých lidí a jejich střety s maloměstským prostředím a společenskými konvencemi. Na její tvorbu měla vliv Růžena Svobodová a František Xaver Šalda. Poté, co se přestěhovala do Prahy, publikovala v několika časopisech. Pracovala také jako knihovnice a vedoucí letních táborů v YWCA (Křesťanské sdružení mladých žen), kde se seznámila s dívkami z nejrůznějšího prostředí. Zemřela roku 1936.¹⁵⁷

¹⁵⁵ PEŠAT Zdeněk. Marie Červinková-Riegrová. In: FORST, Vladimír a kol. *Lexikon české literatury: osobnosti, díla, instituce I. Svazek A-G*. Praha: Academia, 1985, str. 469.

¹⁵⁶ STRETTIOVÁ, Marie. *O starých časech a dobrých lidech vypravuje svým vnučkám Marie Strettiová*. 4. vyd. V Praze: F. Topič, 1940.

¹⁵⁷ HOMOLOVÁ, Květa, PEŠAT, Zdeněk a OTRUBA, Mojmír a kol. *Čeští spisovatelé 19. a počátku 20. století: slovníková příručka*. 3. vyd. Praha: Československý spisovatel, 1982, str. 20 – 24.

Teréza Nováková

Autorka povídek, lyrizovaných próz o údělu žen a románů se narodila v Praze v roce 1853. Studovala na dívčí škole S. Amerlingové a později navštěvovala Americký klub dam. Po svatbě s Josefem Novákem se přestěhovala do Litomyšle. Z jejich sedmi dětí se dožil vyššího věku pouze Arne, literární historik a kritik. S životem na maloměstě se nemohla dlouhou dobu smířit. Útěchou se jí stalo národopisné poznávání tamního kraje, získávala tak podněty pro svou tvorbu, a práce v místním ženském hnutí. Po několika letech se znovu vrátili do Prahy, kde pokračovala v práci v ženském hnutí. Byla členkou spolku Minerva a redaktorkou časopisu *Ženský svět*. Usilovala o rovnoprávnost žen, tedy získání práva na vzdělání a volebního práva. Poté co ovdověla, se přestěhovala do Proseče. Zemřela roku 1912 na následky těžké srdeční choroby.¹⁵⁸

¹⁵⁸ JANÁČKOVÁ, Jaroslava. Teréza Nováková. In: MENCLOVÁ, Věra, SVOZIL, Bohumil a VANĚK, Václav. *Slovník českých spisovatelů*. Praha: Libri, 2000, str. 493.

Závěr

Tato diplomová práce si kladla za cíl seznámit čtenáře s každodenním životem ženy v období od 2. poloviny 19. století do 1. poloviny 20. století prostřednictvím komparace umělecké a odborné literatury. Zkoumala tedy zobrazení jednotlivých aspektů každodenního života ženy v tvorbě těchto autorek: Felix Téver (Anna Lauermannová-Mikschová), Božena Viková-Kunětická, Věnceslava Lužická, Marie Červinková-Riegrová, Marie Strettiová, Teréza Nováková a Božena Benešová. Práce se zabývala dějinami každodennosti, kde jsou mezníky hospodářské a politické spíše okrajové. V posledních letech se téma každodennosti dostalo do širšího povědomí nejen historiků, ale i veřejnosti. Za nejznámější autorku knih o každodennosti žen můžeme označit Milenu Lenderovou. Důraz je kladen na události v bezprostředním okolí ženy, například začátek školní docházky, první ples, námluvy, sňatek, nástup do zaměstnání, nemoc či smrt rodinného příslušníka. V práci jsme se zaměřili pouze na některé z výše zmíněných aspektů.

Práce je rozdělena do čtyř kapitol. První tři nesou název podle aspektů, kterým se práce věnuje: dívčí vzdělávání a možnosti uplatnění na trhu práce, dospívání jako příprava na sňatek a smrt v rodině. Čtvrtá kapitola poskytuje čtenáři základní informace o spisovatelkách. Právě zobrazení života žen ženami považujeme za důležité. Autorky získaly na svou dobu dobré vzdělání, mohly bychom říci, že patřily k tehdejší společenské elitě. Zajímavým pramenem pro studium každodennosti jsou paměti žen z tohoto období, které mohly být sepsány spíše jako literární dílo než jako objektivní záznam tehdejší situace. To také považujeme za jedno z úskalí této práce. Pracovali jsme pouze s knižně vydanými paměťmi Marie Strettiové a Věnceslavy Lužické, tedy představitelkami měšťanského prostředí. Existují další paměti žen z tohoto období, ale jsou většinou těžce dostupné, například stále nezpracované v archivech. Ženy z nižších vrstev paměti nepsaly.

První kapitola je věnována dívčímu vzdělávání a možnostem uplatnění žen na trhu práce. Zmiňujeme také pojmy gender a tzv. ženskou otázku. Během 19. století převládal názor, že žena by měla umět číst, psát a počítat, další znalosti byly považovány za nadbytečné. Podle dobového přesvědčení žena patřila především do domácnosti. Nastiňujeme dějinný vývoj vzdělávání žen od soukromých vychovatelek a penzionátů přes vznik dívčího gymnázia po umožnění studia na vysokých školách na počátku 20. století. Ve vybrané povídkové tvorbě tohoto období jsou zmínky o vzdělávání spíše ojedinělé. Následující

kapitola se zabývá dospíváním, tedy obdobím, které bylo vnímáno jako příprava na sňatek. Za hlavní poslání ženy v měšťanském prostředí bylo považováno manželství a mateřství. Tomu byla podřízena její výchova. Důležitý byl výběr životního partnera, ale i výše věna a příprava výbavy nevěsty. Předposlední kapitola zkoumá zobrazení motivu smrti v rodině. Velmi zjednodušeně bychom mohli říci, že se ženy během 19. a v první polovině 20. století setkávaly se smrtí častěji než my dnes. Jak vnímaly odchod svých blízkých a jak se změnil jejich vlastní život, zachycuje právě tato kapitola. Na závěr práce byla zařazena kapitola se základními informacemi o autorkách. Čtenář se s jejich knihami běžně nesetká. Jejich osobní život je důležitý pro pochopení kontextu doby, tedy kdy žily a o čem psaly.

Autorky ve svých dílech čtenářky „vychovávaly“ prostřednictvím promluv a jednání postav. Například tím, že prosazovaly vzdělané ženy, narušovaly dobové představy o tom, že žena by neměla ztrácet čas studiem, ale dobře se provdat. Čtenářky se tak mohly identifikovat se svojí hrdinkou. Tímto způsobem autorky bojovaly proti předsudkům společnosti vůči vzdělaným ženám. Taktéž zde nalezneme prvky „výchovy“ k vlastenectví. Hrdinky povídek často volí raději sňatek z lásky místo společensky či finančně výhodného sňatku. Právě ke konci 19. století můžeme vnímat větší vliv citového vztahu partnerů k uzavření sňatku. Povídková tvorba reflektovala důležitost věna, avšak čtenářkám dávala naději, že se mohou vdát i bez něj. Častým motivem bylo zobrazení vdovy a její těžké životní situace. Dále pak v beletrii nacházíme motiv sebevraždy, konkrétně snahu o změnu pohledu na sebevraždu. Můžeme zde vnímat určitou „výchovnou“ snahu autorky, aby čtenářky, stejně jako hlavní postava, neodsuzovaly člověka, který sebevraždu spáchal. Smrt dítěte a vyrovnání se s touto ztrátou tematizovalo několik povídek. Oproti dobové korespondenci v literární tvorbě vnímáme emotivnější prožívání této těžké životní situace. Právě zde se osobní zkušenosti spisovatelky promítly do tvorby. Díla reflektují i stav tehdejší zdravotní péče. K nemocným byl volán lékař, často však v době, když už nemohl pacientovi pomoci. Pohled společnosti na nemanželské děti a přijetí nevlastních dětí taktéž nalezneme v beletrii, která zrcadlila tehdejší názory. Zatímco první nebyly společností plně akceptovány, druhé vzbuzovaly soucit, oboje však měly náročný život.

Nyní, když jsme se mohli seznámit s tímto obdobím pohledem historické vědy, mohli bychom více rozšířit množství prostudované umělecké literatury ženských autorek, neboť množství přečtené literatury nebylo rozsáhlé, také okruh autorek nebyl dostatečně široký. Jednotlivé aspekty by bylo vhodné demonstrovat na více literárních ukázkách. Další možný

směr studia v této oblasti vidíme například v zaměření se na tvorbu regionálních autorek, nebo na další časové období (s přesahem do současné tvorby). Téměř všechna díla, ze kterých studie čerpala, vyšla před koncem první světové války, zobrazení či reflexe války tak chybí. Bylo by zajímavé porovnávat zobrazení války v dílech ženských a mužských autorů. Taktéž bychom se mohli zaměřit na zkoumání projevů zbožnosti žen (Věnceslava Lužická zaznamenává ve svých pamětech průběh liturgického roku a lidové tradice v Hořicích).

Doufáme, že práce přispěje k lepšímu pochopení nejen života žen v minulém a předminulém století, ale též k vnímání vlivu doby na jejich tvorbu. Za poměrně krátké časové období ženy dosáhly mnohých práv, změnilo se jejich postavení ve společnosti. Snažili jsme se zachytit, jak tyto změny reflektovala literární díla spisovatelek té doby.

Seznam použité literatury

Primární literatura

BENEŠOVÁ, Božena. *Myšky: povídky z let 1909-1913*. [Turnov: Müller], 1926, 249 s. Sever a východ.

ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, Marie. *Letní sen života a jiné povídky*. 2. vyd. Praha: A. Neubert, 1919, 375 s.

HERRMANN, Ignát. *Před padesáti lety: drobné vzpomínky z minulosti*. 2. vyd. V Praze: F. Topič, 1926, 1 sv. (240, 236, 236 s.). Sebrané spisy Ignáta Herrmanna.

LUŽICKÁ, Věnceslava. *Divišova ženitba: román*. Mladá Boleslav: Karel Vačlena, 1911, 262 s. Souborné vydání spisů Věnceslavy Lužické-Srbové.

LUŽICKÁ, Věnceslava. *Z mých pamětí*. Mladá Boleslav: Karel Vačlena, 1929, 358 s. Souborné vydání spisů Věnceslavy Lužické-Srbové.

LUŽICKÁ, Věnceslava. *Žena ve svém povolání*. V Praze: V. Lužická, 1872, 111 s. Ženský svět.

NERUDA, Jan. *Škodlivé směry*. Praha, 1859.

NOVÁKOVÁ, Teréza. *Maloměstský román: obraz z našeho života*. 2. vyd. Praha: J. R. Vilímk, 1919, 227 s. Spisy Terézy Novákové.

PODLIPSKÁ, Sofie. *Listy staré vychovatelky k někdejší schovankám*. Praha: E. Grégr, 1868, 82 s.

STRETTIOVÁ, Marie. *O starých časech a dobrých lidech vypravuje svým vnučkám Marie Strettiová*. 4. vyd. V Praze: F. Topič, 1940, 362 s.

TÉVER, Felix. *Pět aktovek*. Plzeň: K. Beníško, 1920, 116 s.

TÉVER, Felix. *U božího oka: povídky z let čtyřicátých minulého století a jiné povídky*. Praha: Unie, 1919, 199 s. Knihy Zvonu.

TÉVER, Felix. *V soumraku*. Praha: J. Otto, 1902, 231 s.

VIKOVÁ-KUNĚTICKÁ, Božena. *Drobné povídky Boženy Vikové-Kunětické*. V Praze: Nákladem Libuše, Matice zábavy a vědění, 1888, 154 s. Libuše, matice zábavy a vědění.

VIKOVÁ-KUNĚTICKÁ, Božena. *Macecha a jiné črty*. Praha: F. Šimáček, 1902, 147 s. Libuše.

VIKOVÁ-KUNĚTICKÁ, Božena. *Vdova po chirurgovi: novella (1887)*. Praha: F. Šimáček, 1893, 138 s.

ZAPOVÁ Z WIŚNIOWSKICH, Honorata. *Nezabudky: dar našim pannám*. V Praze: v komisi u Hermana Dominikusa, 1859, 160 s.

Sekundární literatura

ARIÈS, Philippe. *Dějiny smrti*. Praha: Argo, 2000, 358 s. Každodenní život. ISBN 80-7203-286-0.

BAHENSKÁ, Marie, HECZKOVÁ, Libuše a MUSILOVÁ, Dana. *Nezbytná, osvobozující, pomlouvaná: o ženské práci*. České Budějovice: Nakladatelství a vydavatelství Veduta, 2017, 299 s. ISBN 978-80-88030-21-8.

BAHENSKÁ, Marie, HECZKOVÁ, Libuše a MUSILOVÁ, Dana. *Ženy na stráž!: české feministické myšlení 19. a 20. století*. Praha: Masarykův ústav, 2010, 335 s. ISBN 978-80-86495-70-5.

BAHENSKÁ, Marie. *Počátky emancipace žen v Čechách: dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století*. Praha: Libri, 2005, 175 s. Gender sondy. ISBN 80-7277-241-4.

BARTOŇOVÁ, Dagmar. *Demografická situace České republiky: proměny a kontexty 1993-2008*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2010, 238 s. ISBN 978-80-7419-024-7.

FORST, Vladimír, MERHAUT, Luboš a OPELÍK, Jiří (ed.). *Lexikon české literatury: osobnosti, díla, instituce*. Praha: Academia, 1985 - 2008, 5 sv. ISBN 80-200-0345-2.

HOMOLOVÁ, Květa, PEŠAT, Zdeněk a OTRUBA, Mojmír a kol. *Čeští spisovatelé 19. a počátku 20. století: slovníková příručka*. 3. vyd. Praha: Československý spisovatel, 1982.

KORITENSKÁ, Pavla. *Cesta dívek za vzděláním: dívčí školství v Hradci Králové a okolí od konce 60. let 19. století do 1. poloviny 20. století*. Hradec Králové: Muzeum východních Čech v Hradci Králové, 2013, 127 s. ISBN 978-80-85031-94-2.

LAUERMANNOVÁ-MIKSCHOVÁ, Anna, RIEDLBAUCHOVÁ, Tereza a FARKOVÁ, Eva. *Z deníků Anny Lauermannové-Mikschové*. Praha: Památník národního písemnictví, 2014, 416 s. Depozitář. Dokumenty. ISBN 978-80-87376-02-7.

LENDEROVÁ, Milena a RÝDL, Karel. *Radostné dětství?: dítě v Čechách devatenáctého století*. Praha: Paseka, 2006, 376 s., [16] s. obr. příl. Fénix. ISBN 80-7185-647-9.

LENDEROVÁ, Milena, JIRÁNEK, Tomáš a MACKOVÁ, Marie. *Z dějin české každodennosti: život v 19. století*. Praha: Karolinum, 2009, 430 s. ISBN 978-80-246-1683-4.

LENDEROVÁ, Milena. *A ptáš se, knížko má--: ženské deníky 19. století*. Praha: Triton, 2008, 355 s., [24] s. obr. příl., ISBN 978-80-7254-956-6.

LENDEROVÁ, Milena. *K hříchu i k modlitbě: žena v minulém století*. Praha: Mladá fronta, 1999, 300 s., obr. příl. Kolumbus. ISBN 80-204-0737-5.

LENDEROVÁ, Milena. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Vyd.1. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2009, 853 s. Česká historie. ISBN 978-80-7106-988-1.

LORENZOVÁ, Helena a PETRASOVÁ, Taťána (ed.). *Fenomén smrti v české kultuře 19. století: sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století : Plzeň, 9. - 11. března 2000*. Praha: KLP, 2001, 425 s., [8] s. barev. obr. příl. ISBN 80-85917-79-3.

MALÍNSKÁ, Jana. *"My byly, jsme a budeme!": české ženské hnutí 1860-1914 a idea českého národa*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2013, 250 s. Knižnice Dějin a současnosti. ISBN 978-80-7422-219-1.

MENCLOVÁ, Věra, SVOZIL, Bohumil a VANĚK, Václav. *Slovník českých spisovatelů*. Praha: Libri, 2000, 743 s. Slovník spisovatelů. ISBN 80-7277-007-1.

MOCNÁ, Dagmar. *Červená knihovna: studie kulturně a literárně historická : pohled do dějin pokleslého žánru*. Praha: Paseka, 1996, 240 s. ISBN 80-7185-075-6.

MOCNÁ, Dagmar. *Případ Kondelík: (epizoda z estetiky každodennosti)*. Praha: Karolinum, 2002. ISBN 80-246-0312-8.

SKOŘEPOVÁ, Markéta. *Ovdovění a osíření ve venkovské společnosti: panství Nový Rychnov (1785-1855)*. České Budějovice: Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, 2016, 432 stran, [16] stran obrazových příloh. Monographia Historica. Editio Universitatis Bohemiae Meridionalis. ISBN 978-80-7394-591-6.

STOKLASOVÁ, Hana. *Katolické přechodové rituály v českých zemích v "dlouhém" 19. století*. Pardubice: Univerzita Pardubice, Fakulta filozofická, 2017, 283 s. Monographica. ISBN 978-80-7560-076-9.

VOŠAHLÍKOVÁ, Pavla a MARTÍNEK, Jiří. *Cesty k samostatnosti: portréty žen v éře modernizace*. Praha: Historický ústav AV ČR, 2010, 239 s. ISBN 978-80-7286-164-4.

VOŠAHLÍKOVÁ, Pavla. *Jak se žilo za časů Františka Josefa I.* Praha: Svoboda, 1996, 284 s., [32] s. il. ISBN 80-205-0088-X.